26

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-eBastanshenasi-eParseh(MBP) || Vol. 7 || No. 26 || Winter 2024 ||

Recognition of Side Yards in Robats and Caravanserais in Central Iranian Plateau

Azita Balali Oskoyi[1]; Mohammad Sheikhol Hokamaei[2]

Type of Article: **Research**
Pp: 257-283
Received: 2021/08/13; Accepted: 2021/10/04
https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.257

Abstract

From the Achaemenid era to the Qajar era, mid-way residences were built to serve various military, trade and residential purposes. In central Iranian regions, residences were formed around a courtyard, with the central courtyard serving as the pivotal link. Some mid-way residences not only had central courtyards but also contained other yards, serving in relation to the main courtyard. Considering the significance of side yards in meeting residents' needs, it is increasingly important to examine these spaces in Robat and caravanserais. The goal of this study was to investigate the role and function of elements around side yards in Robats and caravanserais. This study raises the questions: "Which factors have formed multiple courtyards in these buildings?" "What are the reasons behind the similarities and differences of side yards in Robats and caravanserais?" This study used library sources such as books, articles and documents to explore space patterns using theoretical foundations and descriptive-analytical methods. Findings revealed that four factors of climate, privacy, intimacy (residence-related) and services contributed to establishing side yards, with each involving some subspaces. Robats and caravanserais feature different characters and are nearly identical from a functional point of view. A comparison of side yards' functions indicates similar spaces and functions, which differ from each other structurally and spatially. Results have demonstrated that Robats have followed no pre-determined plans in their construction plans, with their yards sequentially formed along each other based on different periods; caravanserais, however, had predetermined plans and had their spaces constructed based on implementation designs.

Keywords: Robats, Caravanserais, Side Yards, Recognition, Space Patterns.

1. Associate Professor, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism, Islamic Art University of Tabriz, Tabriz, Iran (Corresponding Author).
Email: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
2. M.A. Student in Architecture of Islamic, Department of Architecture, Faculty of Architecture and Urbanism, Islamic Art University of Tabriz, Tabriz, Iran.

Citations: Balali Oskoyi, A. & Sheikhol Hokamaei, M., (2024). "Recognition of Side Yards in Robats and Caravanserais in Central Iranian Plateau". *Parseh J Archaeol Stud.*, 7(26): 257-283. doi: https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.257
Homepage of this Article: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-623-en.html

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh **(MBP)**

Parseh Journal of Archaeological Studies
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*
Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the ***Creative Commons****.*

Introduction

Mid-way residences, constructed under various names in the past, helped facilitate routes for traders, military personnel and travelers. The majority of people used to call mid-way residences as caravanserais, disregard of their special uses. In Iran, Robats[1] and caravanserais were constructed based on the climate of each region, with central regions experiencing structures with courtyard designs. Central courtyards in these buildings served as a core element and organized Robats and caravanserai components. Siro (1974) asserts that Tughrul, the Seljuk ruler, used the Robats for launching military campaigns, while most changes made to the Robats were made in this era. These changes included the establishment of multiple courtyards in Robats. With the establishment of the Safavid dynasty, rulers decided to expand their trade and consequently strengthen their routes; in this period, caravanserais were trade-oriented and had different functions with previous caravanserais.

Previous research tended to focus on understanding caravanserais from historical and technical perspectives, while little examining the formation of central courtyards and surrounding uses. However, the process of forming yards around the main courtyard and spatial uses around a second yard were less focused.

A survey of Robats and caravanserais in central Iranian plateau indicates that mid-way buildings do not just involve a courtyard; rather, they may include several courtyards, depending on the building situation. This study commences with two questions: "How was a side yard formed in Robats and caravanserais?" and "What are the reasons for the similarities and differences of side yards in Robats and caravanserais?" The military, trade and welfare policies of ruling governments in this region left a considerable amount of impact on forming the facilities of Robats and caravanserais, such as side yards. This issue can be examined by investigating the surviving geometric patterns and the positioning of uses, access to side yards and other uses around the buildings. This is evidenced by the fact that governments were themselves responsible for constructing these buildings and setting out policies in the central plateau.

Discussion

Initially, Robats were simple fortifications used on borders to defend Islamic land. In central Iranian plateau, Robats were built in specific situations to monitor transit. These Robats were characterized by simple and small cores and mainly pertained to the Sassanians. In subsequent eras, Robats witnessed an expansion of main courtyards, followed by the completion of side yards, along with necessary means, as well as accommodation for soldiers, weapon and provision storages, defense towers, commanders' specific posts, stables and baths.

In peace times, the Robats transformed their military uses into trade uses, though

1. Re(o)bat is exclusively referred to buildings on the side of the road, especially outside the city and settlements. In addition to the pond and a cistern, a robat has many rooms that surround a side where travelers can spend one or more nights; also, inns

they could still be used as military bastions. In this era, especially in the Safavid era, caravanserais flourished and served trade and religious purposes. Changes made to the corners of the caravanserais began from the Seljuk era, which later caused those corners to expand even more. In the Safavid era, some of the corners turned into second yards, with some uses such as chambers, kitchens, toilets and guard rooms formed around them. Second yards were also created to independently provide services such as bathes and animal care. Besides, the presence of a yard in the caravanserai created a micro climate that protected people from desert winds and provided convenience for them.

Viewing the construction of side yards in Robats and caravanserais as based on human needs reveals that the social perspective becomes noticeable. A second yard provided a space where the king and companions could enjoy safety and security; for this, the designs of second yards had envisaged a room before entry to the yard to protect the residents, while making it a private area for the king, commanders and companions. Another factor in designing side yards was a private space in the caravanserais where ladies or families could rest. This construction, which showed an introvert space and created mental security for the families, was quite compatible with the Islamic thinking and could establish the boundary of intimacy in the caravanserais or Robats. Furthermore, some yards or uses were separated due to some welfare services offered to residents. In sum, the factors affecting the formation of a second yard in Robats and caravanserais can be summarized by the privacy[2], intimacy[3], services and climate.

Conclusion

The factors of climate, privacy, intimacy and service are said to affect the formation of Robats and caravanserais. Here, through a macro-level approach, two military and trade perspectives by rulers can also affect these factors. The access system of the three studied patterns in caravanserais features diversity and order, as entry into a space leads to another space; in other words, there is no repeated space in going through from an outer space into an inner space. In addition, more uses are directly or indirectly related to side yards than to Robats. Meanwhile, in Robats, accessibility patterns lack order or regularity and space can be repeated sequentially and repetitively. Meanwhile, Robat patterns cover fewer spatial uses than caravanserais. Also, Robats have lacked a coherent relationship between the vestibule, the alcove and the stable or the side yard. In general, the main difference in Robats arises from the simpler use of the elements than the caravanserais, as Robats follow no previous map because of their hastened construction.

On the other hand, this inconsistency is not existing in caravanserais, with all elements enjoying spatial regularity and unique designs. In their designs, caravanserais

2. Privacy has a spatial characteristic and it has a physical and material dimension. Privacy can provide physical, auditory and visual security.
3. Intimacy is a human characteristic and has a non-physical and spiritual dimension. Intimacy is more associated with mental security

feature outlined plans because all constructed spaces are regular and alongside each other without any interference.

In this study, the most important factor of similarity between Robats and caravanserais was compliance with a three-fold pattern, including a yard side in the corners of the central courtyard, a side yard in the middle and a side yard near the main courtyard, which are found in the two buildings. The two types of buildings are commonly characterized by specific uses around a side central space, separated from the main courtyard, while mainly involving residence uses for the accommodation of rulers, commanders, and local people, as well as ladies.

The novelty of this study lies with the rulers' military and trade approaches in constructing the apparently similar buildings to show that they feature different spaces, while being similar at the same time. Since the functions of side yards and main courtyards determine military and trade strategies in the central plateau, future research is required to compare side yards in various areas and study how they were formed in different eras. Also, it is required to conduct studies on the function of side yard facilities in buildings with no side yards

Acknowledgments

The authors express their gratitude to the esteemed reviewers of the journal who have examined this research and contributed to the enhancement of its scientific quality through their valuable suggestions

Observation Contribution

The contributions of the authors to this article have been equal.

Conflict of Interest

The contributions of the authors to this article have been equal.

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۶ || سال هفتم || زمستان ۱۴۰۲ ||

بازشناسی حیاط فرعی در رباط و کاروانسراهای فلات مرکزی ایران

آزیتا بلالی‌اسکویی[I]؛ محمد شیخ‌الحکمایی[II]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۸۳ - ۲۵۷
تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۵/۲۲؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۷/۱۲
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.257

چکیده

اقامتگاه‌های میان‌راهی در دوره‌های تاریخی از هخامنشیان تا دورهٔ قاجاریه با اهداف مختلفی ازجمله نظامی، سیاسی، تجاری و اقامتی ساخته می‌شد. در مناطق مرکزی ایران محل اقامت ساکنین این ابنیه، گرداگرد حیاط شکل می‌گرفت و حیاط مرکزی به‌عنوان عنصر محوری در این ابنیه ایفای نقش می‌کرد. برخی از اقامتگاه‌های میان‌راهی علاوه‌بر دارا بودن حیاط مرکزی، در پیرامون خود، حیاط‌های دیگری نیز داشته که در ارتباط با حیاط اصلی فعالیت می‌کردند. با توجه به اهمیت حیاط‌های جانبی در تأمین نیاز ساکنان اقامتگاه‌ها ضرورت دارد این فضاها در رباط‌ها و کاروانسراها مورد بررسی قرار گیرد. هدف از نگارش این پژوهش، بررسی نقش و عملکرد عناصر پیرامون حیاط‌های فرعی در رباط‌ها و کاروانسراها است. پژوهش حاضر این پرسش را مطرح می‌کند که، چه عواملی موجب شکل‌گیری حیاط‌های چندگانه در این ابنیه شده است؟ و دلیل شباهت یا تفاوت حیاط فرعی در رباط‌ها و کاروانسراها چیست؟ این مطالعه از طریق بررسی منابع کتابخانه‌ای هم‌چون کتب، مقالات و اسناد انجام گرفته که با استفاده از مبانی نظری به الگویابی فضاها در رباط و کاروانسراها با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی خواهد پرداخت. یافته‌ها نشان می‌دهند در شکل‌گیری این بناها چهار عامل اقلیمی، خلوت و محرمیت (اقامتی) و خدماتی نقش مهمی در ایجاد حیاط‌های فرعی را داشته که ذیل هرکدام از این گونه‌ها ریزفضاهایی را شامل خواهد شد. رباط‌ها و کاروانسرا ازمنظر ماهیت تشکیل متفاوت هستند و در گذر زمان این دو بنا به‌لحاظ کارکردی به یک‌دیگر نزدیک شده‌اند. مقایسهٔ کارکردی حیاط‌های فرعی نمایانگر فضاها و کارکردهای مشابه بوده که به‌لحاظ ساختاری و چیدمان فضایی با یک‌دیگر متفاوت هستند. نتایج بیان می‌دارند که رباط‌ها معمولاً در ساخت خود از هیچ‌گونه طرح از پیش تعیین‌شده‌ای پیروی نکرده و برحسب نیاز در دوره‌های مختلف حیاط‌هایی به‌صورت متوالی در کنار هم شکل می‌گرفته‌اند، اما کاروانسراها دارای یک طرح از پیش تعیین‌شده بوده که فضاهای آن برحسب طرح آماده شده و در جای خود قرار می‌گرفتند.

کلیدواژگان: رباط، کاروانسرا، حیاط فرعی، بازشناسی، الگوهای فضایی.

I. دانشیار گروه معماری، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران (نویسندهٔ مسئول).
Email: a.oskoyi@tabriziau.ac.ir
II. دانشجوی کارشناسی‌ارشد معماری اسلامی، گروه معماری، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

ارجاع به مقاله: بلالی‌اسکویی، آزیتا؛ و شیخ‌الحکمایی، محمد، (۱۴۰۲). «بازشناسی حیاط فرعی در رباط و کاروانسراهای فلات مرکزی ایران». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۷ (۲۶): ۲۸۳-۲۵۷. https://dx.doi.org/10.66224/PJAS.7.26.257
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-623-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

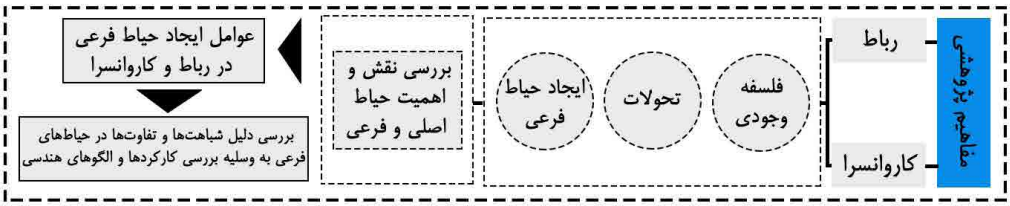
ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری
حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

مقدمه

اقامتگاه‌های میان‌راهی که در گذشته تحت‌عنوان «چاپارخانه»، «کاربات»، «خان»، «ساباط»، «لنگرگاه»، «رباط» و «کاروانسرا» ساخته می‌شد، نقش مهمی در تسهیل مسیر برای تجار، نظامیان و مسافران داشت. ازمیان کلمات ذکرشده، بیشتر کلمهٔ «کاروانسرا» مورداستفاده است. عامهٔ مردم نیز بناهای ذکرشده را فارغ از کاربریِ به‌خصوصشان، همگی را «کاروانسرا» می‌نامند. رباط و کاروانسرا در محدودهٔ جغرافیایی ایران برمبنای اقلیم هر منطقه ساخته می‌شده، که در مناطق مرکزی به‌صورت حیاط‌دار طراحی شده است. حیاط مرکزی در این ابنیه به‌عنوان هستهٔ اصلی بنا، متعلقات رباط و کاروانسرا را در اطراف خود سامان می‌داد که کاروانیان این هسته را بستر فعالیت و رفع نیازهای خود قرار می‌دادند. «ماکسیم سیرو»[1] (۱۳۵۳) در کتاب خود اشاره می‌کند که «طغرل» مؤسس سلسلهٔ سلجوقی هم‌چنان از رباط‌ها برای لشکرکشی به مناطق مختلف استفاده می‌کرد و بسیاری از تغییرات در رباط‌ها نیز در این زمان انجام شده است؛ ازجملهٔ این تغییرات، ایجاد حیاط چندگانه در رباط‌ها است. لازم به ذکر است که در دوران آرامش نیز هم‌چنان از رباط به‌عنوان مرکزی جهت حمله به مناطق مختلف استفاده می‌شد که اهمیت رباط در مناطق مختلف به‌دلیل موقعیت قرارگیری آن‌ها بود. در دوره‌های بعد با تثبیت آرامش در این منطقه و حاکمیت دولت صفوی، فصل جدیدی در ساخت کاروانسرا شروع شد. با روی‌کار آمدن دولت صفوی، حاکمان این سلسله تصمیم به گسترش تجارت خود گرفته و درراستای آن، تقویت مسیرها و تعمیر آن را دستور کار خود قرار دادند. کاروانسراهای ساخته‌شده در این دوره ماهیت تجاری داشته و در برخی کاربری‌ها با کاروانسراهای ساخته‌شده در دوره‌های قبلی مغایرت دارد؛ چراکه کاروانسراهای جدید مطابق با نیازهای این دوران شکل گرفته است.

در پژوهش‌های پیشین تمرکز نگارندگان بر شناخت کاروانسراها به‌لحاظ تاریخی، فنی و روند شکل‌گیری حیاط مرکزی و کاربری‌های پیرامون محدود می‌شود؛ با این‌حال، به مسائلی هم‌چون فرآیند شکل‌گیری حیاط‌های پیرامون حیاط اصلی و کاربری‌ها و ارتباطات فضایی حول حیاط دوم کمتر پرداخته شده است، که خود جای بحث داشته و این ضرورت احساس شده که این حلقهٔ مغفول شناسایی شود.

روش پژوهش: برای رسیدن به این مضمون با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی مبانی نظری گردآوری کرده و پس از گردآوری آن، به تحلیل مفهوم رباط و کاروانسرا و درنهایت به مقایسه و تطبیق فضاهای هریک پرداخته خواهد شد تا فضاهای پیرامون حیاط‌های فرعی در نمونه‌های موردی شناسایی شود. چالشی که در انتخاب نمونه‌های موردی از میان رباط‌ها و کاروانسراها با آن مواجه‌ایم، برگزیدن منطقهٔ مورد مطالعه است. از میان مناطق قابل بررسی، نمونه‌هایی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد که در آن منطقه، رباط و کاروانسراهای دارای حیاط فرعی، بیشترین فراوانی را داشته‌اند. درمیان نقاط مختلف ایران، منطقهٔ مرکزی این خصوصیات را دارا بود.

تصویر ۱: روند انجام پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Fig. 1: Research process (Authors, 2021).

پرسش و فرضیه پژوهش: بررسی رباط و کاروانسراهای فلات مرکزی نشان می‌دهند که ابنیهٔ بین‌راهی یک حیاط را شامل نمی‌شود، بلکه بسته به موقعیت بنا و نیاز طراحی آن ممکن است چند حیاط را شامل شود که بررسی این موضوع، نتیجهٔ مقالهٔ پیشِ‌رو را مشخص می‌کند. این پژوهش با این پرسش‌ها آغاز خواهد شد؛ ۱. زمینهٔ شکل‌گیری حیاط جانبی در رباط و کاروانسرا چیست؟ ۲. دلیل شباهت یا تفاوت حیاط فرعی در رباط‌ها و کاروانسراها چیست؟ به‌نظر می‌رسد سیاست‌های نظامی، تجاری یا رفاهی دولت‌های حاکم در این منطقه تأثیر به‌سزایی بر شکل‌گیری امکانات رباط و کاروانسراها نظیرِ حیاط‌های فرعی داشته، که این موضوع با بررسی الگوهای هندسیِ به‌جای‌مانده هم‌چون: نحوهٔ قرارگیری کاربری‌ها، دسترسی حیاط‌های جانبی و کاربری‌های این ابنیه قابل پیگیری است. شاهدی که برای این ادعا می‌توان آورد آن است که، خود دولت‌ها بانی ساخت این ابنیه و تعیین سیاست‌ها در منطقهٔ فلات مرکزی بوده‌اند، که در ادامه به واکاوی این مسأله پرداخته می‌شود.

پیشینهٔ پژوهش

مطالعهٔ صورت‌گرفته در حوزهٔ اقامتگاه‌های بین‌راهی نشان می‌دهد که کتب و مقالات بسیاری در این‌زمینه نگارش‌یافته، چنان‌که بخشی از آن‌ها در جدول ۱ آورده شده است، اما یکی از منابع مرتبط، کتاب راه‌های باستانی ناحیهٔ اصفهان و بناهای وابسته به آن‌ها است. ماکسیم سیرو (۱۳۵۳) در این کتاب توصیف و تحلیل خود را درمورد رباط و کاروانسراهایی که توسط وی بازدید شده ارائه می‌دهد. توصیف‌ها و تحلیل‌های وی کمک شایانی در شناسایی کاربری‌های موجود و تغییرات صورت‌گرفته در ادوار تاریخی کرده است. از مقالات مرتبط با این حوزه، «بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاط‌دار مرکز ایران» از «مجتبی کاویان» و «غلامحسین غلامی» (۱۳۹۶) است. این مقاله سیر تحولات و شکل‌گیری کاروانسراها را از دورهٔ هخامنشیان تا دورهٔ قاجار بررسی کرده و عناصر مرتبط با حیاط مرکزی در این مقاله شناسایی شده است. در حوزهٔ مطالعهٔ حیاط مرکزی و عناصر پیرامون آن، پژوهش‌هایی انجام‌شده، اما با بررسی بیشتر کتب و مقالات زیر می‌توان خلأ موجود در عدم مطالعه و شناسایی کاروانسراهای دارای چند حیاط را احساس کرد؛ هم‌چنان که اهمیت رباط‌ها و نسبت این ابنیه با کاروانسراها نیز نادیده گرفته شده است و منبعی را نمی‌توان یافت که به مقایسهٔ تطبیقی میان عملکرد حیاط‌های چندگانه در رباط‌ها و کاروانسراها بپردازد. این موضوع در پژوهش حاضر مدنظر است.

مبانی نظری

رباط و عوامل پیدایش آن

«رباط» به‌معنی «بستن و پیوند دادن» است و بیشتر به‌معنی «بستن حیوان در نقطه‌ای برای نگهداری و محافظت» به‌کار رفته و سپس به‌همین تناسب به‌معنی «محافظت و مراقبت» به‌طورکلی آمده است. کلمهٔ دیگر نزدیک به آن مرابطه، به‌معنی «محافظت مرزها» و هم‌چنین به‌معنی «مراقبت از هر چیز دیگر» می‌آید، چنان‌که در قرون نخستین اسلامی «غازیان ثغور» (جنگجویان مرزها) و «داوطلبان جنگ با کفار» را «مرابطون» می‌گفتند. به «محل بستن و نگه‌داری حیوانات» نیز «رباط» گفته می‌شود و به‌همین تناسب «کاروانسرا» را در زبان عربی «رباط» می‌گویند (کریمی، ۱۳۷۴: ۵۳۴-۵۰۷). رباط‌ها ابتدا به منزلهٔ پادگان‌های نظامی و محل نگه‌داری اسب و آذوقهٔ مجاهدان اسلام بوده، که این گروه در سده‌های نخستین اسلامی به مرزهای سرزمین مسلمان هجرت کرده و با احداث رباط‌ها در مرزهایی که مورد تهدید مشرکان بود به پاسداری از دین اسلام می‌پرداختند (لباف‌خانیکی، ۱۳۷۹: ۹۱) که به‌نقل از «اصطخری» (۱۳۷۲)، مردم ماوراءالنهر

جدول ۱: پیشینهٔ پژوهش (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 1: Background research (Authors, 2021).

پدیدآورنده	مفاهیم پژوهش‌شده
کیانی و کلایس (۱۳۶۸)	اطلاعات فنی کاروانسراهای ایران به تفکیک استان آمده و فهرست اطلاعات جغرافیایی و تاریخی آن نوشته شده است که منبع مهمی برای جمع‌آوری اطلاعات اسناد فنی است.
هادی‌زاده‌کاخکی (۱۳۹۳)	مفاهیم مرتبط با کاروانسرا و رباط بررسی شده و توضیحاتی در مورد کارکرد کاروانسرا و تحلیل آنان از نظر کالبدی آورده است که چند رباط و کاروانسرا همراه با نقشه به‌صورت توصیفی شرح داده شده است.
شانواز و خاقانی (۱۳۹۴)	مفاهیم ابتدایی رباط، کاروانسرا و سیر تحول آن در دوره‌های مختلف شرح داده که در ادامه با تأکید بر دورهٔ صفویه انواع کارکردهای کاروانسرا از تجاری تا مذهبی بررسی شده است. هم‌چنین انواع دسته‌بندی‌های کاروانسراها را در ادامه آورده و در آخر، نقش شاهان صفوی در توسعهٔ کاروانسراها را بررسی می‌کند.
حاجی‌قاسمی (۱۳۹۴)	با بررسی چندین کاروانسرا ویژگی و کارکرد هر کدام بیان شده که در هر بخش اطلاعات فنی این ابنیه را با آوردن نقشه و برش از کاروانسرا ضمیمه می‌شود.
سیرو (۱۳۵۳)	ماکسیم سیرو توصیفات و برداشت‌های خود را از بناهای بازدیدشده در راه‌های منتهی به اصفهان بیان می‌کند، در کنار این اطلاعات مدارک فنی که خود ترسیم کرده، آورده شده است.
زارعی (۱۳۹۶)	بناهای عصر صفوی تا دوران معاصر را بررسی کرده که کاروانسراها نیز جزء آن است، در این پژوهش آثار تاریخی، ازجمله کاروانسراها را توصیف و اطلاعات فنی آن‌ها نیز موجود است.
زمان‌محجوب (۱۳۹۲)	شرحی بر رباط های ماوراءالنهر و چگونگی تغییر کاربری رباط ها آمده که نویسنده این دیدگاه را مطرح می‌کند که رباط ها به‌منظور مقابله با حملات به سرزمین اسلامی ایجاد شده و بعد از رفع خطر این رباط ها کاربری تجاری پیدا کرده‌اند.
مشبك‌اصفهانی (۱۳۹۷)	مقالهٔ حاضر با تأکید بر دورهٔ صفوی به‌عنوان عصر طلایی کاروانسراسازی در پی این است که با مقایسهٔ تطبیقی چند کاروانسرا صفوی به الگوهای فضایی و کالبدی برسد که کاروانسراهای در حال تخریب را احیاء و نجات دهد.
کاویان و غلامی (۱۳۹۶)	به سازماندهی و شکل‌گیری کاربری‌های مختلف پیرامون حیاط مرکزی در دوره‌های مختلف پرداخته شده و سیر تحول آن بررسی می‌شود که دورهٔ صفوی به‌عنوان اوج پختگی کاروانسراها و تداوم سبک صفوی در معماری قاجاری معرفی می‌شود.
احمدی (۱۳۹۱)	بررسی الگوی معماری بومی در گذشته، رابطهٔ انسان و محیط را جست‌وجو شده است. در آخر نویسنده این نتیجه را گرفته که حیاط باز نقش محوری در خلق معماری پایدار بومی دارد، پس بازخوانی آن در تحقق معماری پایدار اهمیت دارد.
امینی و نوروزیان‌پور (۱۳۹۳)	نویسنده با تعریف دو واژهٔ خلوت و محرمیت به نسبت آن در معماری اسلامی و فرهنگ پرداخته و سیر تحول آن را در خانه‌ها بررسی می‌کند. او معتقد است خلوت ریشه در تعادل روانی داشته و محرمیت در شخصیت اجتماعی و فرهنگی ما قرار دارد.

در ساخت رباط و راه‌سازی فعال بودند و بخشی از اموال خویش را صرف این گونه کارهای نیک می‌کردند (اصطخری، ۱۳۷۲: ۳۱۱).

در مناطق فلات مرکزی نیز چند ایستگاه وجود دارد که این ایستگاه‌ها عمدتاً در مناطق خاص جغرافیایی به‌وجود آمده‌اند. مناطق انتخاب‌شده بیشتر بر سر شاهراه‌های اصلی و یا گذرهایی است که بر عبور و مرور دید کافی دارند و می‌توانند رفت و آمد افراد را زیرنظر بگیرند. توانایی زیرنظر گرفتن مسیرهای آمد و شد از چنان اهمیتی برخوردار بوده که ایستگاه‌های نظامی در این مناطق ساخته شده‌اند. هستهٔ استحکامات ذکرشده در این منطقه به گفتهٔ سیرو (۱۳۵۳) عمدتاً ساسانی است. در دوره‌های بعدی این هسته گسترش یافته و از پست نگهبانی به رباط تبدیل می‌شود، که هرکدام خود شامل متعلقات انحصاری است؛ حال بررسی پیشینهٔ ایجاد رباط‌ها، تغییرات و مقایسهٔ آن با منطقهٔ فلات‌مرکزی، ابعاد این موضوع را روشن می‌سازد.

سیر تحول رباط‌ها

رباط‌ها در آغاز استحکامات ساده‌ای بودند و در مناطق بی‌حفاظ مرزی ساخته می‌شدند تا پناهگاه گروهی از جهادگران باشند (طلس، ۱۳۳۷: ۲۸). الگوی این بناها در ساده‌ترین شکل خود هندسهٔ مستطیلی داشته و شامل حصار در اطراف خود، حجره‌هایی برای اقامت، انبار اسلحه و تدارکات، برج‌هایی برای دیده‌بانی و علامت بود که عمدتاً با شتاب ساخته شده بودند. رباط گاهی به‌شکل یک مقر نظامی برای آماده‌سازی مسلمانان برای حمله به کفار بنا شده و کاربرد داشت که این نوع از رباط‌ها را حاکمان می‌ساختند (کریمی، ۱۳۷۴: ۵۰۹-۵۰۸). اقامت در رباط و آماده گشتن برای جهاد، شهادت، عبادت‌های متوالی، طول مدت فراغت خاطر و برخی عوامل دیگر سبب می‌شد که ساکنان رباط در اندیشه فرو رفته و مسائل جاری پیرامون خویش را تحلیل و بررسی کنند (کیانی و کلایس، ۱۳۶۸: ۷۴). با تداوم ساخت رباط توسط حاکمان در مناطق مختلف سعی‌بر این بود تا در عین سادگی این ابنیه، حداقل امکانات برای رویارویی نظامی و اقامتی ساخته شود؛ به‌طوری‌که امکان توسعهٔ مجدد برای این ابنیه فراهم باشد. به‌مرور زمان با استقرار امنیت در عهد سلجوقی، رباط‌هایی که پایگاهی برای رویایی با کفار بود (جهاد اصغر) به محلی مبدل شود تا کاروانیان بتوانند در آن استراحت کرده و یا محلی برای اهل تصوف باشد که راه مبارزه با نفس (جهاد اکبر) را در پیش گرفته بودند (لباف‌خانیکی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۶). بعد از تغییر در نوع استفاده از رباط‌ها، ساخت و نگه‌داری از این ابنیهٔ عام‌المنفعه هم‌چنان موردتوجه بود؛ رباط‌ها علاوه‌بر خیر رساندن به کاربران، باعث ایجاد منافع اقتصادی و تجاری به مردم می‌شدند. به‌هرحال، تغییر کاربری رباط از نظامی به اقتصادی و آموزشی، نکتهٔ مهمی است. رباط‌ها در مناطقی مانند مغرب به مکانی برای اجتماع صوفیان تبدیل شدند، به گونه‌ای که واژه‌های «رباط» و «خانقاه» به‌صورت مترادف به‌کار می‌رفت (مقریزی، ۱۹۹۷: ۹۳)؛ اما در سرزمین‌های شرقی جهان اسلام به‌دلیل قرار داشتن در مسیرهای تجاری شرق و غرب، به‌ویژه جادهٔ ابریشم، بیشتر رباط‌ها به محل استراحت مسافران و کاروان‌ها تبدیل شدند و کاربری کاروانسرا یافتند (مقدسی، ۱۹۹۴: ۳۸۲). رباط‌ها بهترین مکان برای استراحت مسافران به‌شمار می‌آمدند؛ چراکه مسافران در تمام فصل‌های سال می‌توانستند با اطمینان خاطر و به دور از مزاحمان و راهزنان در این محل‌های امن و راحت استراحت کنند (راوندی، ۱۳۷۲: ۱۷۹).

«ابن‌بطوطه» (۷۷۹-۷۰۳هـ.ق.) شاید جزو آخرین افرادی است که از رباط به‌عنوان کاربری «آموزشی» یاد کرده است و ظاهراً از قرن نهم هجری‌قمری، به‌بعد رباط و کاروانسرا به‌صورت مترادف و دارای یک مفهوم بوده و این مفهوم به‌جایی اطلاق می‌شده که -برای استراحت و اقامت مسافران- بوده است. در نوشته‌هایی از دوره‌های تیموری، صفوی و سفرنامه‌های زیادی که در

دورهٔ قاجاریه نوشته شده بود، کلمهٔ رباط زمانی مورداستفاده قرار می‌گرفت که وجه اقامتی آن مدنظر بود. این مسأله موجب شد واژهٔ رباط و کاروانسرا مترادف شناخته شوند و این اشتباه در کتب و مقالات نوشته شده در این‌زمینه راه‌یابد؛ حال آن‌که با رجوع به سابقهٔ شکل‌گیری، بقا و کاربری آن، می‌توان به تفاوت در این دو مفهوم پی‌برد (لباف‌خانیکی، ۱۳۷۹: ۹۶). رباط‌ها در سراسر پهنهٔ جغرافیایی خود منطبق با شرایط زمانه و منطقه واقع شده، در آن ماهیت جدیدی به خود گرفتند. در فلات‌مرکزی رباط‌ها کاربری تجاری به خود گرفتند؛ چراکه این رباط‌ها به‌دلیل موقعیت جغرافیایی خود و قرار گرفتن در مسیر رفت و آمد، پذیرای کاروان‌های تجاری از مناطق مختلف بودند، اما هم‌چنان توانایی این را داشتند که نیروهای نظامی را درون خود بپذیرند. با این‌حال، بعد از حاکم‌شدن آرامش و رونق مسیرهای تجاری به‌مرور زمان واژهٔ رباط به کاروانسرا بیشتر نزدیک شده و کاربری و مفهوم یکسانی به خود گرفتند. لازم به ذکر است رباط‌های مخاطب ما رباط‌های دارای چند حیاط و واقع‌در فلات‌مرکزی است. درنظر گرفتن عوامل نظامی و تجاری منجر شد تا در کنار حیاط اصلی فضاهایی کمکی ایجاد شود که علاوه‌بر حیاط اصلی، حیاط چندگانه‌ای را نیز شامل شود که فعالیت در رباط را تسهیل کرده و پاسخ‌گوی نیاز ساکنان باشد.

ایجاد حیاط دوم در رباط‌ها

کتاب راه‌های باستانی ناحیهٔ اصفهان (سیرو، ۱۳۵۳) اشاره دارد که رباط‌هایی همانند رباط سلطان و رباط سنگی نطنز از یک هستهٔ اولیه شکل گرفته است. هسته‌ای که ساختمانی ساده داشته و از نظر هندسی به‌شکل مستطیل و یا مربع بنا شده که عمدتاً یک پاسگاه نظامی ساده و در دورهٔ ساسانی ساخته شده‌اند، اما در ادوار بعدی به‌سبب موقعیت خاصشان مبنای گسترش بنا قرار گرفته است. مورد مشترکی در رباط‌های این منطقه وجود دارد تغییرات و توسعهٔ مداوم رباط در ادوار مختلف است که این توسعه با ایجاد حیاط در پیرامون خود شکل می‌گرفته و با فراهم کردن متعلقات مورد نیاز افراد، ازجمله: محل اقامت سربازان، انبار اسلحه و آذوقه، برج‌های تدافعی، محل اختصاصی فرماندهان و اصطبل کامل می‌شد؛ به‌علاوه در دورهٔ صفوی به موارد ذکرشده «حمام» نیز اضافه شد. در بنای دیگر هم‌چون رباط ترک، برای افزایش ظرفیت پذیرش رباط علاوه‌بر حیاط خلوت‌های ساخته‌شده در اطراف آن، در دورهٔ بعدی حیاط‌های دیگری نیز در حیاط مرکزی شده است. در جمع‌بندی از مطالب گفته‌شده این‌گونه بیان می‌شود که حیاط و یا حیاط‌های متعدد نتیجهٔ گسترش رباط‌ها به‌منظور استفادهٔ نظامیان و تجار بوده است. وجود دالان‌ها و حیاط‌های گوناگون حکم خانهٔ امنی را پیدا کرده بود که افراد در آن اسکان داشته و احتمالاً به‌همین‌دلیل به‌صورت تو در تو ساخته می‌شدند. از عوامل دیگری که سیرو (۱۳۵۳) تأکید بر نظامی بودن این ابنیه دارد، شتابی است که در ساخت این ابنیه مشاهده می‌شود. او درمورد رباط سلطان اشاره می‌کند که این بنا فاقد ظرافت است. در بررسی حیاط خلوت رباط سلطان و ترک این نکته وجود دارد که پیش از ورود به حریم حیاط، اتاق نگهبان قرار داشته است که احتمالاً برای محافظت از جان ساکنان حیاط خصوصی طراحی شده بود؛ البته در دورهٔ صفوی نیز این شیوه برای بعضی از حیاط خلوت‌های کاروانسراها تکرار شد. در بررسی ایجاد حیاط دوم رباط‌ها عامل نظامی نقش پررنگ‌تری نسبت به دیگر عوامل دارد، اما در بررسی کاروانسراها به‌نظر می‌رسد رویکرد شکل‌گیری آن متفاوت از رباط‌ها باشد، که این عوامل ارتباط مستقیمی با نحوهٔ ایجاد حیاط دوم در کاروانسرا داشته که به جهت مقایسه و نتیجه‌گیری از آن، لازم است بررسی دقیق‌تری صورت گیرد.

کاروانسرا

«کاروان» به‌معنای «گروهی مسافر و زائر و سوداگر که به دلایل امنیتی با هم مسافرت می‌کنند و

دارای زاد و توشه و ستوران هستند» آمده است (معین، ۱۳۸۶: ذیل کاروان). «سرا» و «سرای» نیز در زبان پارسی باستان به‌معنای «خانه» و «منزلگاه» به‌کار رفته است، و بدین‌سان «کاروانسرا: یعنی «سرا یا خانهٔ کاروان که افراد آن به‌طور موقت در آنجا سکونت می‌کنند». افراد کاروان یا قافله را کاروانی می‌گویند، که جمع آن کاروانیان است. کاروانسرا مرکب از دو واژهٔ کاروان و سرا است و از آن به‌عنوان سرای کاروان، کاروان‌خانه، و کاروان‌گاه که کاروان در آن منزل می‌کند، یاد شده است (لباف‌خانیکی و همکاران، ۱۳۹۲: ۳۶).

بررسی اسناد و مدارک گذشته نشان می‌دهد که ابداع و ایجاد کاروانسرا به ایرانیان مربوط می‌شود. منابعی هم‌چون «تاریخ هرودت» و «ایزیدور خاراکسی» به تفصیل به این موضوع پرداخته است. این مطلب دور از انتظار نیست زمانی که واژهٔ کاروانسرا ایرانی است پس این بنا نیز نتیجهٔ ابتکار ایرانیان باشد. به استناد نظریهٔ مورخان می‌توان بیان کرد که ایران مبدأ کاروانسراها است؛ چراکه سابقهٔ وجود این بناهای ایمن در ایران پیشینهٔ طولانی دارد. هخامنشیان نخستین دولتی در جهان هستند که به تأسیس چاپارخانه اهتمام ورزیدند. هردوت نوشته که مقیاس راه‌ها فرسنگ است و به مسافت هر چهار فرسنگ منزلی تهیه شده و در آن‌ها مهمان‌خانه‌های خوب دایر گردیده و در مرزهای ایالات دژهایی ساخته یا پادگان‌هایی برقرار کرده‌اند (مشکور، ۱۳۷۴: ۵۸). توجه به رفاه و امنیت کاروانیان در راه‌ها و مسیرهای کاروان‌روی ایران، باعث بنیان کاروانسرای برون‌شهری و عناصر وابستهٔ آن برای رفع نیازهای ارتباطی و اقتصادی شده است. در اطراف کاروانسراهای برون‌شهری حصار بلندی قرار داشته و مجموع ساختمان شامل چند حیاط بوده و اتاق‌های متعدد و دهلیزها و تالارهای بزرگ و وسایل دیگر آسایش در آن جای گرفته بود (سیرو، ۱۳۵۳: ۲۱۱). فلسفهٔ وجودی کاروانسرا بیانگر ایجاد این بنا با اهداف تجاری و رفاهی است که طی سده‌ها این بنا و ارتباط‌های فضایی آن را شکل داده است و برمبنای همین نیاز کاربری‌های مرتبط به آن ایجاد شده است که در هر دوره از هخامنشیان تا صفویان با تغییراتی همراه است.

عوامل پیدایش کاروانسرا و سیر تحول آن

شرایط زمانه و اقلیم منطقه، همانند: فاصلهٔ زیاد مراکز تجاری، دخالت عوارض طبیعی محیط وحشی و بیابان، خطرات جنگل‌های متعدد داخلی، دسته‌های سازمان‌یافتهٔ اشرار و تهدیدهای چادرنشینان و دسته‌های مختلف غارتگران باعث شد اهمیت مکانی ایمن برای استراحت کاروان‌ها و مسافران آشکار شود تا برای حفظ رونق تجارت، علاوه‌بر مسیر به کاروانسرا نیز توجه شود تا مسافران با آسودگی خاطر سفر کنند (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲: ۷). به این خاطر تا دورهٔ صفویه به‌جای کلمهٔ کاروانسرا اغلب عنوان رباط (اردوگاه نظامی) رایج بود. از دورهٔ صفوی به‌بعد که مصادف با قرن نهم هجری‌قمری، است واژهٔ کاروانسرا رایج گشت که اهداف تجاری و مذهبی را شامل می‌شد (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۳۲). این موضوع تا آنجا برای دولت‌های حاکم‌بر این منطقه ارزشمند بود که در هر دوره ساخت این ابنیه در دستور کار دولت‌ها بوده تا آنجا که حیات خود را در گروه آن دیده و سعی‌در فراهم نمودن امکانات لازم برای اسکان در این ابنیه می‌نمودند. اهمیت زیاد توسعهٔ راه‌ها و ساخت ایستگاه‌های میان‌راهی هم‌چون دورهٔ هخامنشی در عهد اشکانیان نیز ارزش فراوان یافت و در مسیرهای مهم هم‌چون «جادهٔ ابریشم» بناهای مشابه کاروانسرا احداث شد (کالج، ۱۳۵۸: ۲۷). این دستهٔ ابنیه شامل حیاط، اتاق و اصطبل‌هایی است که در سازهٔ آن‌ها خشت، سنگ و آجر وجود دارد (شانواز و خاقانی، ۱۳۹۴: ۳۶). تداوم و پیشرفت کاروانسرا در دورهٔ ساسانیان نیز، به‌خاطر اقتصاد وسیع و گستردگی ارتباطات داخلی و خارجی اهمیت بسیاری یافت؛ کارایی این بناها، بیشتر سیاسی، اقتصادی و تجاری بود. با ظهور دین اسلام، حاکمان و والیان اسلام، جهت تأمین آسایش و امنیت زائرین، با الگوبرداری از طرح کاروانسرای ایران پیش از اسلام، به احداث کاروانسراها اقدام کردند.

در دورهٔ سامانیان، آل‌بویه، آل‌زیار و به‌خصوص غزنویان کاروانسرا به‌صورت چهارایوانی بنا شده و دارای حیاطی مربع‌شکل است که در اطراف حیاط، حجره‌هایی برای استراحت کاروانیان قرار داشت. کاروانسراهای سلجوقی همانند سایر بناهای این دوره دارای شاخص‌ها و الگوهای فضایی هستند که می‌توان آن را «سبک» قلمداد کرد. کاروانسراها در دورهٔ سلجوقی با الهام‌گیری از نقشهٔ خانه‌های ایران به شکل چهار صفه، به‌صورت یک حیاط و چهار ایوان و تعدادی اتاق در دورتادور صحن ساخته می‌شدند که یک باوری قطور سراسری به ضخامت ۲ تا ۳متر و حداقل چهار برج دیدبانی در چهار گوشه آن را احاطه کرده است (بزرگمهری و خدادای، ۱۳۹۲: ۲۴۱). شیوهٔ معماری ایلخانیان نیز مستقیماً از سبک معماری دورهٔ سلجوقیان گرفته شده بود (ویلبر و گلمبک، ۱۳۶۵: ۳۳). در عهد تیموری به سبب توسعهٔ تجارت ایجاد کاروانسرا در مسیر جاده‌ها و درون شهرها مجدداً از سر گرفته شده و فرآیند ساخت و ساز در این دوره ادامه یافت. در این دوره، طرح کاروانسراها به‌صورت چهار ایوانه و محصور در میان چندین اتاق و اصطبل‌هایی در پشت آن‌ها، در کنار دیوارهای ورودی و جانبی به‌چشم می‌خورد. تنها راه ورود به اصطبل‌ها دهلیز ورودی است که این نوع تقسیم‌بندی دقیق حیاط و محل اصطبل کاروانسراهای تیموری را از سلجوقی، مغولی و صفوی تفکیک می‌کرد (اوکین، ۱۳۸۶: ۴۷-۴۸).

در دورهٔ صفویه به تعمیر، تأسیس و تقویت تأسیسات راهداری کشور و هم‌چنین به موضوع احداث بناهای کاروانی توجه ویژه شد. از دوره «شاه‌عباس صفوی» به‌بعد کاروانسراهای آسیب‌دیده در کل کشور به‌صورت اساسی تعمیر و نوسازی این ابنیه در اولویت انجام قرار گرفته؛ در عین‌حال، به‌صورت متعدد کاروانسرای جدید و آب‌انبارهای بزرگ در مسیر جاده‌ها ساخته شد (کیانی و کلایس، ۱۳۶۸: ۲۲). در این زمان همراه با احداث کاروانسراهای متعدد، وسعت و حجم کاروانسراها نیز افزون شد. شاه‌عباس اول دستور ساخت کاروانسراهای فراوانی را داده بود که این مسألهٔ اساسی سیاست وی برای پیشبرد رونق بازرگانی پادشاهی صفویه بود و بستگانش، بازرگانان و حاکمان محلی نیز از سیاست او پیروی می‌کردند (سیوری، ۱۳۷۴: ۱۹۱). عناصر تشکیل‌دهندهٔ این کاروانسراها به دو دسته تقسیم می‌شوند: ۱. اتاق‌ها، ایوان‌ها و به‌صورت کلی عناصری که کاملاً بدون تغییر تکرار می‌شوند. ۲. اجزایی که متغییر هستند و اشکال مختلف می‌پذیرند (رفیع‌فر و لرافشار، ۱۳۸۲: ۴۷). برخلاف رباط‌ها بررسی کاروانسراها نشان می‌دهد که این بناها منشأ تجاری داشته و به‌منظور گسترش تجارت و راه ایجاد شده است. در عین‌حال نیز به‌نظر می‌رسد در مقایسه با رباط‌ها منطبق بر یک نقشهٔ اولیه ایجاد شده است و هر دوره نسبت به دورهٔ قبل از خود اجزا و جانمایی فضاها دچار تغییراتی می‌شود که بیشترین این تغییرات را در نحوهٔ چیدمان فضاها در گوشهٔ ابنیه شاهد هستیم.

سیر تحول گشایش فضایی (حیاط‌دوم) در کاروانسرا

این احتمال وجود دارد که از اوایل طراحی کاروانسراها دسترسی به حجره‌هایی که در گوشهٔ کاروانسراها قرار داشت با مشکلاتی روبه‌رو بوده است؛ چراکه در الگوی ابتدایی معمولاً راهرویی باریک در حد واصل میان حجره‌ها با حیاط قرار داشت. برای تسهیل این موضوع، معماران از ابتدا حجره‌های برخی از کاروانسراها را که در چهار گوشهٔ حیاط بود، بزرگ‌تر درنظر گرفتند. این نوع از گشایش امکان مناسبی را برای ایجاد عرصه‌ای فراخ یا طراحی مجموعه‌ای منحصربه‌فرد در اختیار معماران قرار داده است (کاویان و غلامی، ۱۳۹۶: ۵۳). علاوه‌بر طراحی خاص در این بخش شرایطی را فراهم می‌نمود تا مجتمع‌هایی ایجاد شوند که از دسترسی مشخص با حیاط اصلی برخوردار نبوده و امنیت را بیش از پیش برقرار می‌سازد. با مقایسهٔ کاروانسراهای سلجوقی در ایران ویژگی‌هایی هم‌چون الگوی دو و چهار ایوانی، راهروهای سراسری در پیرامون سرا به‌جای تقسیم فضا توسط

ایوانچه که در دورهٔ صفوی به‌خوبی نمایان است؛ نبود اصطبل یا شترخانه، الگوی فضای ورودی، و هم‌چنین فضاهای اقامتی با الگوی چهارصفه، که می‌توان آن را در بناهای مذهبی هم‌چون مساجد و مدارس مشاهده کرد (سلطان‌احمدی و سیدحمزه، ۱۳۹۵: ۲۱). در کاروانسراهای تیموری، ویژگی این کاروانسراها عبارتنداز: عدم دسترسی مستقیم حیاط به اصطبل‌ها، ایجاد هشتی و فضای تقسیم در قسمت ورودی، احاطه سه طرفهٔ اصطبل در پشت حجره‌ها و اتاق‌ها، ساخت فضاهای گشاده‌ای که از گوشه‌های پخ‌شده به حیاط مرکزی راه می‌یابند؛ این چنین سازماندهی فضایی در دوره‌های قبل سابقه نداشته است، همان‌گونه که در دوره‌های بعدی نیز چنین الگویی مورد استفادهٔ معماران قرار نگرفت (کاویان و غلامی، ۱۳۹۶: ۵۹). دورهٔ سلجوقی را می‌توان شروع ساخت چهارصفهٔ ستون‌دار یا چهار ایوانی در گوشهٔ این ابنیه دانست، اما چهارصفهٔ ایجادشده شکل ابتدایی داشته؛ به‌طوری‌که فقط حکم یک اقامتگاه مختصر برای ساکنان اختصاصی داشته است. با تکوین این الگو در دوره‌های بعدی و ایجاد تغییراتی سعی‌در فراهم آوردن دسترسی بهتر به این فضاها شد تا علاوه‌بر حیاطی در میان و اقامتگاه، کاربری‌های دیگری نیز برای این فضا درنظر گرفته شود، که نتیجهٔ این تحولات به‌شکلی دیگر در کاروانسراهای صفوی نمود پیدا کرد. گوناگونی نقشه‌ها در دورهٔ صفوی بسیار است. کاروانسراهای هشت‌ضلعی همانند کاروانسرای دهبید و امین‌آباد نیز در میان آن‌ها دیده می‌شود (هیلن‌براند، ۱۳۸۰)؛ ازجمله دیگر گوناگونی‌ها کاروانسرا شیخ‌علی‌خان که در دو گوشهٔ حیاط مرکزی، یعنی در جنوب‌غربی و جنوب‌شرقی دو راه‌رو اریب وجود دارد، یکی به طویله راه داشته و دیگری به حیاط مخصوص بانوان باز می‌شود که در ابتدای این راه محل نگهبانی نیز موجود است (سیرو، ۱۳۵۳: ۲۷۸)؛ یا در کاروانسرای دیرگچین، حیاط هشت‌ضلعی که در گوشهٔ شمال‌شرقی بنا قرار داده شده، محل استراحت حاکمان و امیران است. در نمونهٔ دیگر نیز، حیاط ایجادشده در کاروانسرای مادرشاه گردنهٔ طور، مخصوص صاحب‌منصبان عنوان شده است (زارعی، ۱۳۹۶: ۱۵۱و ۱۷۹). در دورهٔ صفویه تغییرات مشهود در کاروانسراها به‌وجود آمد. این تحولات در توسعهٔ حیاط مرکزی کاروانسراها، مرتبط‌شدن حیاط و اصطبل‌ها به‌واسطهٔ گوشهٔ پخ حیاط‌ها که هندسهٔ متنوعی را داراست؛ آراستن فضاهای شاه‌نشین با تزئینات که اغلب این فضا در انتهای ایوان‌ها قرار دارند، خلق عرصهٔ تجمع در اصطبل‌ها که در موارد پیشرفته‌تر شفافیت فضایی زیادی را حاصل می‌کند، توسعهٔ فضای هشتی و شاه‌نشین بر فراز آن و پیش آمدن از بدنهٔ ورودی کاروانسرا در تلفیق با سردر، ساخت فضاهای خصوصی در بعضی از کاروانسراها که این فضاها در گوشه، میانهٔ اضلاع ورودی و یا ضلع مقابل ورودی ساخته می‌شدند که به‌واسطهٔ دالان به هشتی و یا میانسرای اصلی مرتبط می‌شدند، ساخت عرصه‌ای شفاف در اصطبل‌های قرارگرفته در گوشه، حذف برج‌ها در عمدهٔ کاروانسراها. کاروانسراهایی که به فاصلهٔ یک یا دو منزل در نزدیکی یک‌دیگر قرار گرفته بود از آرایش فضایی یکسانی برخوردار بوده‌اند (کاویان و غلامی، ۱۳۹۶: ۶۲). منطبق بر آراء پژوهشگران این حیاط‌های کوچک پیرامونی کاربری‌های متفاوتی ازجمله: اقامتی، نگهبانی، حمام، آشپزخانه و دستشویی داشتند که در چهار گوشهٔ این حیاط‌ها جانمایی شده است. به‌نظر می‌رسد هدف از ایجاد چنین فضاهایی ایجاد یک فضای خصوصی است که این فضاها همانند کاربری‌های واقع‌در رباط‌ها مرتبط با حیاط مرکزی و اصطبل است.

حیاط

حیاط مرکزی در معماری خانه‌های ایران به‌عنوان شاخصی مهم درنظر گرفته می‌شود که رواق‌های سایه‌دار، حیاط مرکزی را دربر گرفته بودند و ایوان نقش اساسی در تقسیم نماهای حیاط را دارا بود. با این تفاسیر، معماری کاروانسرا کمتر از خانه نبوده و اگر مقایسه‌ای میان عملکردها انجام شود، کاروانسرا جایگاه یک خانهٔ بزرگ را داراست. فضاهای باز در این ابنیه تعبیر متفاوتی

دارد، اما به‌صورت کلی دو دسته هستند: ۱. حیاط عمومی؛ ۲. حیاط خصوصی (فرقانی و شیبانی، ۱۳۸۹: ۴۷). حیاط عمومی در حکم ارتباط‌دهندهٔ فضاهای مختلف است، چراکه حلقهٔ اتصال حیاط خصوصی به حیاط عمومی فراهم کرده و وجودش معیار مهمی به جهت تفکیک فضای عمومی از خصوصی است. یکی از علل حضور فضای خالی در معماری بومی مناطق کویری این است که با در میان گرفتن فضای خالی توسط فضای پر، و حضور آب در این فضا، یک خرد اقلیم ایجاد می‌شود که کاملاً متضاد با اقلیم گرم و خشک بیرون از آن است. دلیل معنایی این رابطهٔ معماری را می‌توان این‌گونه بیان کرد که معماری ایرانی، معماری درونگراست و هر آن‌چه که زیباست و صاحب ارزش والاست را به‌راحتی به‌نمایش نمی‌گذارد و برای حصول به آن، آدمی را با سلسله‌مراتبی واردش می‌کند و تا ذهن را منزل به منزل برای آن‌چه که ارزشمند است و دارای معنایی بالاست آماده می‌کند. از آنجا که کاروانسراهای ایران از این قاعده مستثنی نیستند، حائز چنین شرایطی هستند (حاجی‌قاسمی، ۱۳۹۴). این گفته نشان می‌دهد که تا چه اندازه سلسله‌مراتب در ارتباط با حیاط از اهمیت برخوردار بوده است؛ چنان‌چه وجود آن معنایی را در پشت این ارتباط فضایی دارا بوده و نمایانگر رعایت اصول طراحی در این ابنیه است. «اردلان» و «بختیار» نیز سازماندهی فضا در معماری سنتی را مولود عواملی چون «اقلیم» می‌دانند و مقدم بر همه، شرایط اقلیمی است که حیاط‌مداری را در معماری، برای زندگی سالم در این منطقه واجب می‌گرداند (اردلان و بختیار، ۱۳۸۰: ۱۵). حیاط در معماری زمینه‌ای را فراهم می‌کند که فضا بتواند در اطراف آن شکل‌گیرد و بستر فعالیت را ایجاد کند. حیاط عامل ایجاد نظم در پیرامون یک فضا بوده که دارای هندسهٔ کامل و منحصربه‌فردی است، پس می‌توان نتیجه گرفت هندسهٔ کامل نظام‌بخش است؛ البته وجود یا عدم وجود میانسراها دلایل متعددی دارند؛ از جملهٔ این عوامل می‌تواند اقلیمی، نیاز به خلوت، محرمیت ساکنین و ایجاد یک فضای خدماتی که تکمیل‌کنندهٔ فضاهای دیگر است، باشد. عنصر حیاط علاوه‌بر این‌که توانایی انتظام‌بخشی فضا را در خود داشته براساس جانمایی به فضا امکان تقسیم به شکل عرصهٔ عمومی و خصوصی را می‌دهد.

حیاط فرعی

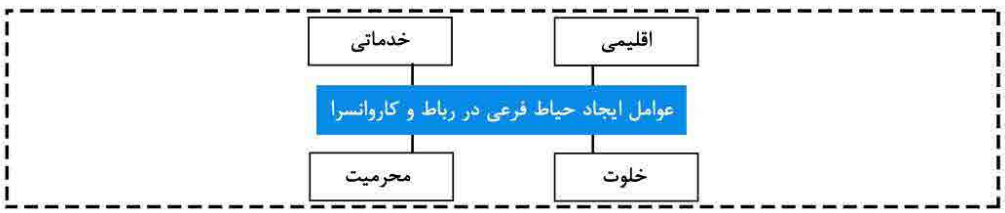
الگوی چهارصفه نیز در معماری ایران پیشینهٔ طولانی دارد؛ این عرصه به‌صورت معمولی در گوشه‌های کاروانسرا جانمایی شده و از دیگر فضاها به‌طور کامل جدا است. پوشش آسمانهٔ فضای چهارصفه در بعضی از کاروانسراها به شکل گنبد بوده و گاه فاقد گنبد است و همانند حیاط روباز خانه عمل می‌کرده است (سلطان‌احمدی و سیدحمزه، ۱۳۹۵: ۳۶). «علی‌اکبر صارمی» اظهار دارد: «گوشه‌ها به‌خاطر وجود امکانات بیشتر حساس‌ترین مکان بناهای چهارضلعی و چهار ایوانی هستند و قابلیت آن را دارند که انواع شکل‌ها و کارکردهای مختلف را پذیرا باشند ؛ بنابراین مکان‌هایی نظیر نمازخانه و مسجد، شبستان خصوصی، انبار و غیره که عملکرد و فرم کمتر از پیش تعیین‌شده‌ای دارند در گوشه‌ها قرار دارند» (صارمی، ۱۳۷۴: ۲۴۰). علاوه‌بر آسایش اقلیمی که بحث آن گذشت، در یک فضا نیازهای دیگر انسان نیز مطرح است که در سه گروه دسته‌بندی می‌شود؛ اول نیاز اساسی، دوم نیاز اجتماعی-اقتصادی و در آخر نیازهای ادراکی است. نیازهای اساسی شامل: نیازهای زیستی، ایمنی و امنیت، نیازهای اجتماعی-اقتصادی شامل حس تعلق اجتماعی، تنوع، خلاقیت و جذابیت محیط و نیازهای ادراکی شامل: آگاهی، یادگیری و زیبایی هستند (فریادی، ۱۳۸۳: ۳۳). واژهٔ خلوت در چندین گروه و رشته‌های مختلف ازجمله علوم‌انسانی که شامل: روان‌شناسی، جامعه‌شناسی، انسان‌شناسی، علوم‌سیاسی، حقوق و معماری به‌کار رفته و بحث شده است. خلوت امکان کنترل افراد و یا گروه‌ها بر تعامل دیداری، شنیداری و پویایی با دیگران است. «راپاپورت» تعریف خلوت را «توانایی کنترل تعامل اجتماعی، حق انتخاب و امکان

تعامل اجتماعی دلخواه فرد» دانسته است (لنگ، ۱۳۸۸: ۱۶۵)؛ لذا خلوت از جنبهٔ ارتباط مابین فرد، گروه و مابقی جامعه اهمیت دارد. خلوت را می‌توان مفهومی فیزیکی دانست؛ چراکه فرد یا گروه گاهی نیازمند با دیگران بودن دارند و برعکس گاهی به جدا بودن از دیگران نیازمند هستند. با این تفسیر، تحقق مفهوم فیزیکی خلوت با برقراری امنیت فیزیکی، شنیداری و بصری تأمین خواهد شد، اما سوای این تفاسیر، مفهوم محرمیت بیش‌تر با امنیت روانی انسان مرتبط بوده است. این مفهوم به افرادی اطلاق می‌شود که ارتباط به‌خصوصی میانشان برقرار بوده نظیر افراد یک خانواده؛ با این‌حال خلوت تنهایی و پیشگیری از ورود مزاحمان معنا شده است (امینی و نوروزیان، ۱۳۹۳: ۱۰۶). این نوع از امنیت فیزیکی و امنیت روانی را می‌توان در طراحی حیاط‌های خصوصی که در رباط‌ها و کاروانسراها طراحی می‌شوند را مشاهده می‌کنیم که همان‌طورکه آمد، دلایل به‌خصوصی برای ایجاد این نوع از امنیت وجود دارد که پیش‌تر در مباحث مربوط به حیاط دوم در رباط و کاروانسرا آمد.

عوامل ایجاد حیاط فرعی در رباط و کاروانسرا

شرایط اقلیمی در هر نقطه از جهان عامل تعیین‌کننده‌ای در ساخت، شکل‌گیری و ساماندهی بناها دارد. جغرافیای ایران و به‌ویژه کاروانسراها و رباط‌ها نیز از این قاعده مستثنی نبوده و معمار به‌منظور آسایش کاربران این قاعده را رعایت کرده است. منطقهٔ فلات‌مرکزی به جهت اقلیم گرم و خشک آن مستلزم استفاده از حیاط مرکزی و حیاط‌های چندگانه بود تا بتواند آسایش موردنیاز ساکنین را فراهم کند؛ البته این مهم بیشتر مربوط به ساخت کاروانسراهایی می‌شد که اقامتی بودند. در ابنیهٔ بررسی‌شده و مشابه آن الگوی فضای پر و خالی در منطقهٔ فلات‌مرکزی تکرار شده است. استفاده از این الگو فقط منحصر به حیاط میانی کاروانسراها و رباط‌ها نبوده، بلکه این الگو به‌دلیل توانایی کنترل تغییرات دمایی و ایجاد آسایش برای ساکنان، در مقیاس کوچک‌تر به‌صورت حیاط‌های خصوصی در کنار حیاط مرکزی تکرار شد.

اگر مطابق با نظریهٔ نیازهای انسانی به ساخت حیاط‌های فرعی در رباط و کاروانسراها نگاه کنیم، بُعد اجتماعی آن در ساخت بناهای میان‌راهی قابل‌توجه است. حیاط دوم، فضایی را ایجاد کرده که شاه و همراهان بتوانند در کمال آرامش و امنیت اوقات خود را در کاروان سپری کنند. گاهی در طراحی حیاط دوم پیش از ورود به حیاط، اتاقی برای محافظت از ساکنین قرار می‌دهند؛ پس می‌توان گفت این نوع از حیاط دوم‌ها نوعی خلوتگاه برای شاه، فرماندهان و همراهان ایجاد کرده است. عامل دیگری که در طراحی حیاط دوم اهمیت دارد، ایجاد یک فضای خصوصی در کاروانسراها است که خانواده‌ها و بانوان بتوانند از آن استفاده کنند. این نکته که نماد کامل آن را در خانه‌های درونگرا می‌بینیم، امنیت روانی را برای خانواده ایجاد می‌کند که از طرفی این طراحی با تفکر اسلامی سازگارتر بوده و می‌تواند مرز محرمیت را در کاروانسرا یا رباط برقرار سازد. در کنار این عوامل برخی از حیاط‌ها یا کاربری‌ها به‌دلیل ارائه خدمات به ساکنین ایجاد می‌شدند، به‌طوری‌که بتواند تسهیلات رفاهی را برای کاروانسرا یا رباط فراهم آورد.

تصویر ۲: عوامل ایجاد حیاط فرعی در رباط و کاروانسرا (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Fig. 2: Factors of creating a side yard in Robat and caravanserais (Authors, 2021)

معرفی رباط و کاروانسراهای دارای حیاط فرعی در فلات مرکزی

در جدول ۲، رباط‌ها و کاروانسراهای معرفی‌شده به دوران سلجوقی و صفوی مربوط می‌شوند. در این جدول اطلاعاتی هم‌چون: نام، دورهٔ تاریخی، موقعیت بناها، نقشه و تعداد حیاط ارائه شده است. در ستون آخر نیز توضیحاتی آورده شده است که اطلاعات کلی بنا را شامل شده تا ماهیت و عملکرد حیاط دوم را مشخص شود.

از عوامل انتخاب کاروانسراهای مذکور، محدود بودن پژوهش به حوزهٔ فلات‌مرکزی ایران (اصفهان و حومهٔ آن) است. تلاش‌بر این بوده است که تمام کاروانسراهای در دسترس را که عامل حیاط دوم را داشته جمع‌آوری کرده و در قالب یک جدول ارائه شود. اساس و معیار انتخاب حیاط فرعی در کاروانسراها و رباط‌ها درنظر گرفتن مساحت حیاط فرعی نسبت به اصلی، وابستگی و هم‌جواری با حیاط اصلی و برقرار بودن حداقل دو شاخصه از موارد ذکرشده در تصویر ۲ است.

یافته‌ها

در دو بنای رباط و کاروانسرا، چهار عامل: اقلیم، خلوت، محرمیت و خدمات در شکل‌گیری این ابنیه مؤثر بودند که هرکدام از این عوامل ذیلِ خود فضاهایی را شامل می‌شد. در ذیل عامل اقلیمی فضاهای باز نظیر حیاط خصوصی و فضاهای نیمه‌باز مانند ایوان‌ها که متصل به حیاط خصوصی بودند؛ در بررسی عوامل خلوت و محرمیت که ذیل فضاهای اقامتی مطالعه شد حجره‌ها، نگهبانی و اتاق مِهتر زیرمجموعهٔ فضای اقامتی هستند و در پایان فضای خدماتی شامل فضاهایی نظیر حمام، آشپزخانه، توالت و برج می‌شود. براساس یافته‌ها شباهت و تفاوت‌هایی در الگوی شکل‌گیری و ارتباطی فضاها منطبق بر فضاهای اقلیمی، اقامتی و خدماتی در حیاط‌های فرعی وجود دارد (جدول ۳ و ۴).

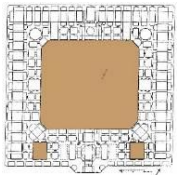
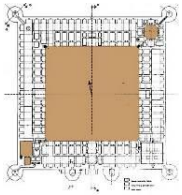
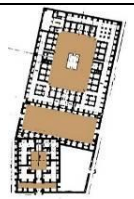
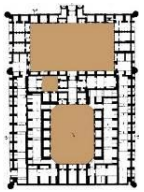
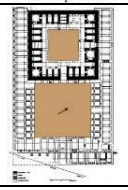
حیاط‌های فرعی در کاروانسراها با سه الگو جانمایی می‌شوند؛ اغلب این حیاط‌ها به‌صورت فضاهایی در گوشهٔ کاروانسرا و در کنار بازوهای هشتی ورودی یا شاه‌نشین و اصطبل قرار گرفته‌اند. این حیاط‌ها به شکل یک فضای مرکزی با هندسهٔ چهارگوش یا چندضلعی بوده که نسبت فضایی کمتری با حیاط اصلی کاروانسرا دارد و در پیرامون خود به‌صورت مستقیم با فضاهایی هم‌چون: ایوان یا ایوانچه، حجره، حمام، آشپزخانه، توالت و نگهبانی در ارتباط است. ویژگی مشترکی که در این الگو وجود دارد طراحی ورودی کج به مدخل حیاط خصوصی است که دیگر الگوها فاقد این ویژگی هستند. الگوی دوم در کاروانسرا به‌صورت حیاطی مستقل در پشت یا در مجاورت حیاط اصلی قرار گرفته است. این حیاط‌ها نسبت به حیاط‌های خصوصی اندازهٔ بیشتری داشته و دست‌کمی از حیاط اصلی مجموعه ندارند و معمولاً به‌صورت یک حیاط مرکزی چهارگوش عمل می‌کنند که اغلب پیرامون آن ایوان و ایوانچه و فضاهای خدماتی ازجمله اصطبل قرار دارد، اما در کاروانسرا کنارگرد علاوه‌بر وجود این عناصر چندین حجرهٔ اقامتی نیز وجود دارد. حیاط فرعی کاروانسراهای بررسی‌شده ارتباط مستقیمی با حیاط مرکزی کاروانسرا دارد و اغلب در پیرامون حیاط‌های خصوصی هشتی، شاه‌نشین و اصطبل به‌صورت نواری اطراف آن قرار گرفته است. در الگوی سوم حیاط فرعی در حدواصل دو حیاط تقریباً مشابه واقع‌شده که با ورود به حیاط ابتدایی از طریق هشتی به حیاط فرعی متصل می‌شود، این حیاط شامل امکاناتی ازجمله: ایوان، حجره، نگهبانی و توالت است و به‌صورت غیرمستقیم با اصطبل در ارتباط است (جدول ۳ و ۵).

حیاط فرعی رباط‌ها به‌شکل حیاط‌های تو در تو است که ارتباط غیرمستقیمی با حیاط یا هستهٔ مرکزی بنا دارد؛ این حیاط‌ها به سه گونه نظیر قرارگیری در مجاورت حیاط مرکزی

جدول ۲: معرفی نمونه‌های موردی رباط و کاروانسرا در فلات مرکزی (کیانی و کلایس، ۱۳۶۸؛ سیرو، ۱۳۵۳؛ حاجی‌قاسمی، ۱۳۹۴؛ زارعی، ۱۳۹۶).

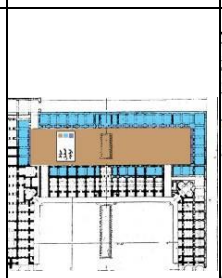
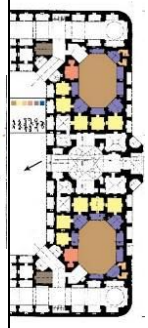
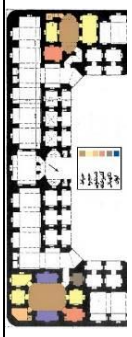
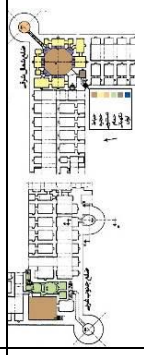
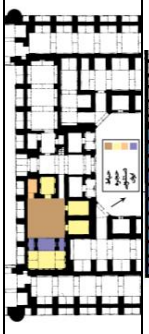
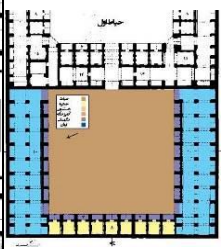
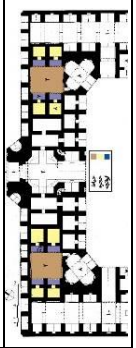
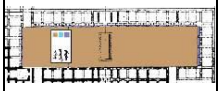
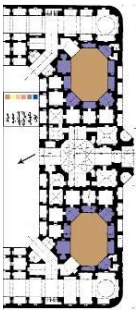
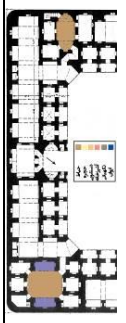
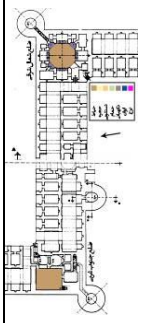
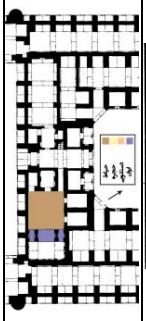
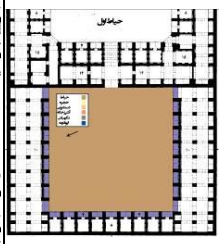
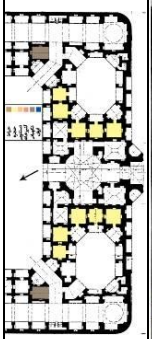
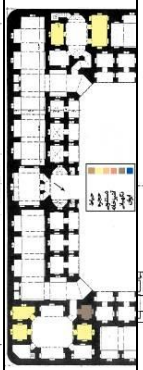
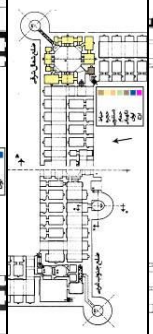
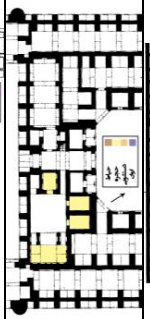
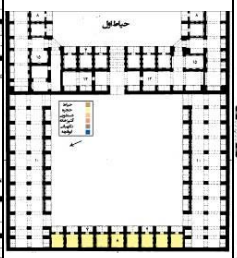
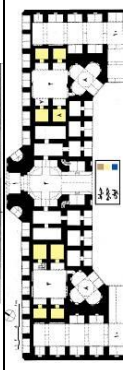
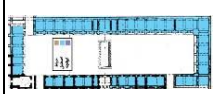
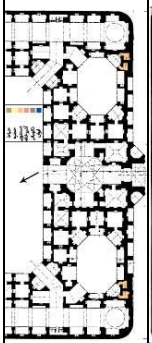
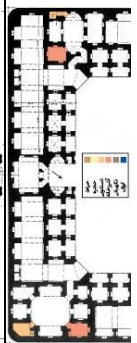
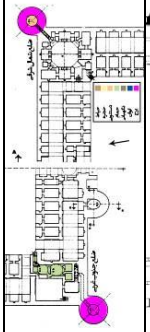
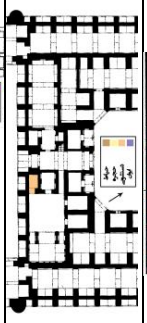
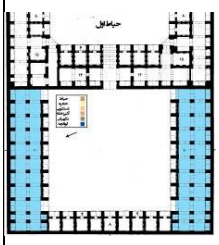
Tab. 2: Introducing the case examples of Robat and Caravanserai in Central Plateau (Kiani & Kleis, 1989; Siro, 1974; Zarei, 2016; Haji Ghasemi, 2015)

نام	دورهٔ تاریخی	موقعیت	نقشه	تعداد حیاط	توضیحات
رباط سلطان اصفهان	سلجوقی، ایلخانی، صفوی	اصفهان		۵	پاسگاهی ساسانی که در نزدیکی مورچه‌خورت اصفهان و بین کوهستان و بستر یک رودخانهٔ خشک‌شده قرار دارد، این رباط مخصوصاً در آنجا قرار گرفته تا بر دو خط ارتباطی نظارت داشته باشد.
رباط ترک اصفهان	سلجوقی، صفوی	قم		۶	رباط ترک (رباط نظامی) در جادهٔ تهران به اصفهان واقع شده که در سه مرحله ساخته شده است. به‌دلیل موقعیت خاص رباط نظامیان در تابستان و زمستان از آن استفاده می‌کردند.
رباط نطنز	اوایل اسلام	نطنز		۳	یک پست نظامی سنگی که در تنگ‌ترین گذرگاه به سمت کویر مرکزی قرار دارد. این رباط در سه مرحله ساخته شده است که مرحلهٔ اول هستهٔ اولیه، مرحلهٔ دوم حیاط مربع‌شکل و مرحلهٔ سوم حیاط مستطیل‌شکل ساخته شده است.
کاروانسرا مادرشاه	صفوی	اصفهان		۲	در شهر اصفهان و در پشت مدرسهٔ چهارباغ (مادرشاه) قرار دارد. در حقیقت کاروانسرا مهمان‌خانه‌ای برای اهل تجارت بوده است. کاروانسرا مستطیل‌شکل بوده و در آن دو اصطبل سراسری در پشت اتاق مسافران وجود دارد.
کاروانسرا شیخ‌علی‌خان	صفوی	اصفهان		۲	شیخ‌علی‌خان یا چاله‌سیاه که در ۵۰ کیلومتری شمال‌شرقی اصفهان واقع است. این کاروانسرا برای پذیرایی و اقامت مهمانان خارجی بوده است. علاوه‌بر حیاط مرکزی دارای دو حیاط دیگر به شکل هشت و نیم‌هشت است. اصطبل‌ها فقط از دو طریق با دو حیاط کوچک ارتباط دارد و این موضوع نشان‌دهندهٔ آن است که این حیاط محل استراحت شاه و حاکمان بوده است. به نقلی نیز کاروانسرا بیشتر استفاده زیارتی داشته تا تجاری.
کاروانسرا مادرشاه گردنهٔ طور	صفوی	گلپایگان		۲	این کاروانسرا بنایی چهار ایوانی است، در پس ورودی، فضای هشتی به شکل هشت و نیم‌هشت است. چهار اصطبل متناسب با تعداد مهمانان و دو حیاط دیگر به‌جز حیاط اصلی دارد که هریک از آن‌ها محل استراحت کاروانیان صاحب‌منصب بوده است.

کاروانسرا آهوان	صفوی	سمنان		۳	در ۴۰ کیلومتری جادهٔ سمنان-دامغان قرار گرفته است. این کاروانسرا در دورهٔ اخیر پاسگاه ژاندارمری شد، اما قبل از آن زائران امام رضا(ع) و مسافران مشهد از آن استفاده می‌کردند. در گوشه‌های شمالی، حجره‌هایی با قاعدهٔ نیم‌صلیبی واقع است که هر یک با حیاط کوچکی در پشت این جبهه مرتبط است. این حیاط‌ها خود ایوانچه و حجره‌هایی دارند، و بدین ترتیب، فضای باز اختصاصی برای خانواده‌ها مهیا شده است.
کاروانسرای دیرگچین	ساسانی-صفوی	تهران		۳	این کاروانسرا در ۶۵ کیلومتری جنوب تهران، در جادهٔ گرمسار به قم قرار دارد در شمال‌شرقی این کاروانسرا، حیاط هشت‌ضلعی بسیار زیبایی ساخته شده که احتمالاً به استراحت امیران و حکمرانان اختصاص داشته است که در صورت لزوم از آن استفاده می‌کردند. هم‌چنین در گوشهٔ شمال‌غربی کاروانسرا، آسیابی برای استفاده کاروانیان بنا شده است.
رباط حوض‌سلطان	صفوی-قاجاری	قم		۳	اطلاعات قابل استناد نبود
کاروانسرا صدرآباد	صفوی-قاجاری	قم		۲	کاروانسرای صدرآباد در ۳۵ کیلومتری شمال‌شرق قم واقع شده است. کاروانسرا صدرآباد دو حیاط (به‌جز حیاط کوچک) دارد که فضاهای مختلف در پیرامون آن‌ها نشسته‌اند. حیاط دوم قاعدهٔ هشت و نیم‌هشت و ایوانچه‌هایی بر گرداگرد دارد. حیاط اول کاروانسرا بزرگ و مستطیل‌شکل بوده که بیشتر صورت خدماتی دارد و تکمیل‌کنندهٔ بخش دوم به‌نظر می‌رسد.
کاروانسرا کنارگرد	صفوی	تهران		۲	این کاروانسرا در مسیر قدیمی تهران به قم و در بخش فشافویهٔ حسن‌آباد شهرری واقع شده است. کاروانسرا از دو بخش تشکیل شده و احتمالاً بخش غربی نسبت به بخش اول قدمت زیادی نداشته باشد.
کاروانسرا دهکده طلب	سلجوقی-صفوی	قم-اراک		۲	اطلاعات قابل استناد نبود

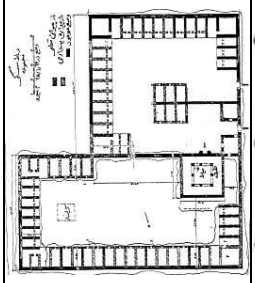
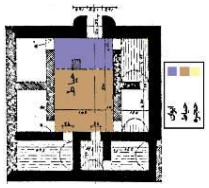
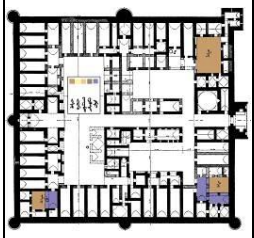
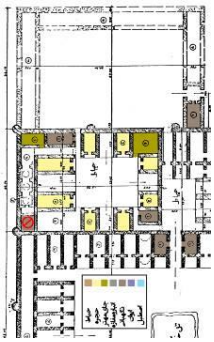
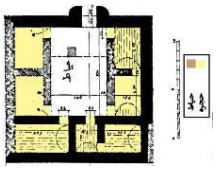
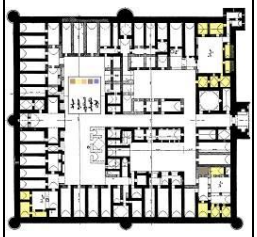
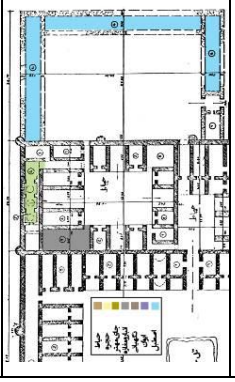
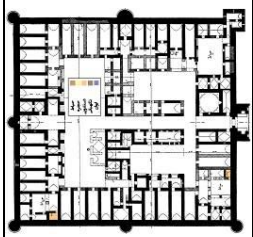
جدول ۳: کارکرد فضاها پیرامون حیاط جانبی در کاروانسرا (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 3: The function of the spaces that surround the side yards in the caravanserai (Authors, 2021).

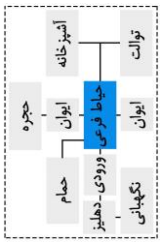
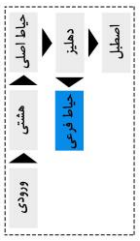
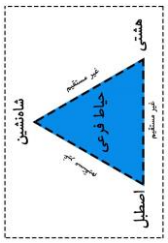
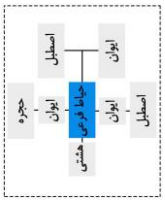
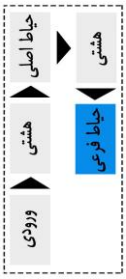
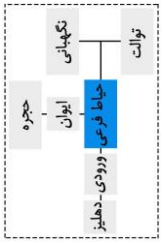
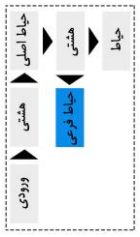
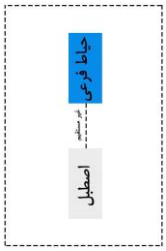
کاروانسرا							
	مادرشاه	شیخ علی خان (چاه‌سیاه نو)	مادرشاه گردنهٔ طور	دیرگچین	صدرآباد	کناگرد	آهوان
حیاط فرعی							
اقلیمی							
اقامتی (خلوت و محرمیت)	ندارد						
خدماتی							ندارد

جدول ۴: کارکرد فضاها پیرامون حیاط جانبی در رباط‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).

Tab. 4: The function of the spaces that surround the side yards in the robat (Authors, 2021).

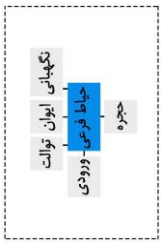
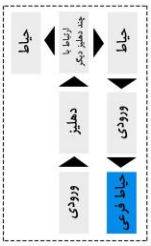
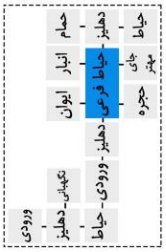
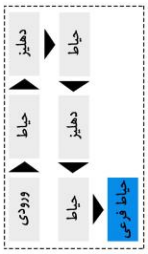
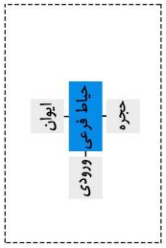
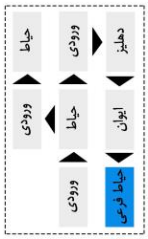
رباط	رباط سلطان	رباط سنگی نطنز	رباط ترک
حیاط فرعی			
اقلیمی			
اقامتی (خلوت و محرمیت)			
خدماتی		ندارد	

جدول ۵: گونه‌شناسی حیاط‌های فرعی در کاروانسراها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 5: Typology of side yards in caravanserais (Authors, 2021).

	گونه‌شناسی	فضاها	نمونهٔ مشابه	نحوهٔ دسترسی	مجاورت	توضیحات
الگوی شمارهٔ ۱	حیاط فرعی در گوشهٔ حیاط اصلی		آهوان، دیرگچین، مادرشاه گردنهٔ طور و شیخ‌علی‌خان			در سیر گذر از بیرون کاروانسرا به حیاط فرعی وجود فضاهای پیونددهنده‌ای هم‌چون هشتی یا استفاده کمتر از دهلیزهای متوالی سبب شده تا فضاها از سلسله‌مراتب بهره‌مند شوند. نحوهٔ ورود به فضای فرعی اغلب به‌صورت دهلیزهای کج و طراحی‌شده بود و فارغ از هندسهٔ چهارگوش از چندضلعی به جهت ساخت حیاط فرعی استفاده می‌شد.
الگوی شمارهٔ ۲	حیاط فرعی در مجاورت حیاط اصلی		کنارگرد، مادرشاه و دهکده طلب		ندارد	
الگوی شمارهٔ ۳	حیاط فرعی در میان دو حیاط		صدرآباد			

به شکل نامنظم، واقع‌شدن حیاط‌هایی در گوشهٔ رباط یا تقسیم حیاط مرکزی و تبدیل آن به حیاط‌های کوچک‌تر و قرارگیری حیاط فرعی در میان دو حیاط دیگر ساخته می‌شدند. حیاط فرعی رباط‌ها از امکاناتی هم‌چون: حجره، اتاق مهتر، نگهبانی، حمام و انبار اسلحه برخوردار بود. از بررسی این سه الگو بیشترین امکانات را الگوی فرعی قرار گرفته در مجاورت حیاط اصلی را داراست که در آن تنوع کاربری یافت می‌شود. به‌صورت کلی در بدنهٔ رباط‌ها معمولاً برج‌هایی مرتبط بوده که به‌لحاظ نظامی دارای اهمیت بود و ماهیت نظامی را به رباط القا می‌کرد. به‌نظر می‌رسد حیاط‌های ایجادشده در رباط‌ها مربوط به چند دوره هستند که با توسعهٔ حیاطی در کنار حیاط دیگر یا خراب کردن برخی از حجره‌ها و هم‌چنین تقسیم حیاط اصلی به چند حیاط مجزا به‌وجود می‌آمدند که منجر به شکل‌گیری حیاط‌های متعدد و تودرتو می‌شد. در رباط، ارتباط حیاط‌ها با یک‌دیگر شکل یکسانی نداشته است و فضاهایی مانند اصطبل به‌صورت نامنظم است؛ نظیر رباط ترک و یا به‌صورت ایجاد فضای ایجاد فضایی مستقل در کنار حیاط قرار گرفته‌اند و علاوه‌بر این ارتباط چندانی نیز میان این فضاها با مدخل ورودی برقرار نیست (جدول ۴ و ۶).

جدول ۶: گونه‌شناسی حیاط‌های فرعی در رباط‌ها (نگارندگان، ۱۴۰۰).
Tab. 6: Typology of side yards in robat (Authors, 2021).

	گونه‌شناسی	فضاها	نمونهٔ مشابه	نحوهٔ دسترسی	مجاورت	توضیحات
الگوی شماره ۱	حیاط فرعی در گوشه حیاط اصلی		رباط ترک		ندارد	دسترسی به حیاط‌های فرعی در رباط‌ها فاقد هشتی بوده و این دسترسی به‌صورت ارتباط میان دو فضای دهلیز و حیاط‌های متوالی دیگر است تا به حیاط منتهی شود. گاهی نیز با تخریب حجره‌ها یا تبدیل حیاط اصلی، حیاط‌های فرعی دیگر را می‌ساختند. اغلب ورودی‌ها به حیاط‌ها دهلیزهای فاقد طراحی بوده که به‌صورت مستقیم دو فضا را متصل می‌کردند. هندسه به کار رفته در این فضاها همگی چهارگوش هستند. بررسی این سه الگو نشان می‌دهد که این ابنیه در مقایسه با کاروانسرا فاقد کاربری مشخص با عنوان آشپزخانه بود.
الگوی شماره ۲	حیاط فرعی در مجاورت حیاط اصلی		رباط سلطان و رباط حوض سلطان		ندارد	
الگوی شماره ۳	حیاط فرعی در میان دو حیاط		رباط سنگی نطنز		ندارد	

نتیجه‌گیری

با درنظر گرفتن عواملی هم‌چون اقلیم، خلوت، محرمیت و جنبهٔ خدماتی می‌توان به این نتیجه رسید این چهار عامل در شکل‌گیری رباط‌ها و کاروانسرا نقشی اساسی داشته که با یک نگاه کلان‌تر نسبت به موضوع دو رویکرد نظامی و تجاری حکام را در به‌وجود آوردن این چهار عامل را می‌توان مؤثر دانست. واکاوی کاربری‌ها و ارتباطات فضایی رباط و کاروانسرا نشان می‌دهد نظام دسترسی سه الگوی مطالعه‌شده در کاروانسرا دارای تنوع و نظم بوده، چنان‌چه با ورود به یک فضا، فضای دیگری نیز تجربه خواهد شد؛ به‌عبارتی هیچ فضای تکراری در سیر گذر از بیرون به درون حیاط فرعی وجود ندارد. علاوه‌بر این، کاربری‌های بیشتری نسبت به رباط‌ها به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم با حیاط فرعی مرتبط هستند. در عین‌حال در رباط‌ها نحوهٔ دسترسی در این سه الگو فاقد تنوع و نظم بوده و فضاها به‌صورت متوالی و تکراری تجربه می‌شوند و الگوهای رباط‌ها نسبت به کاروانسرا کاربری‌های کمتری را پوشش داده و هم‌چون کاروانسرا ارتباط منسجمی میان هشتی، شاه‌نشین و اصطبل با حیاط فرعی وجود ندارد. به‌صورت کلی دلیل اصلی تفاوت در رباط‌ها ناشی از کاربرد ساده‌تر عناصر نسبت به کاروانسراها است و با توجه به شتابی که در ساخت این ابنیه بوده، به‌نظر می‌رسد رباط‌ها هیچ‌یک از نقشهٔ قبلی برای ساخت بهره نبرده است؛ از جانب دیگر، این ناهماهنگی در بناهای مربوط به کاروانسرا مشاهده نشده و همگی از انتظام فضایی و طراحی منحصربه‌فرد خود برخوردار هستند و کاروانسراها در طراحی خود دارای

نقشه از پیش تعیین‌شده هستند؛ چراکه تمامی فضاهای ساخته‌شده منظم، در امتداد یک‌دیگر و فاقد هیچ‌گونه دخل‌وتصرفی در فضاهای دیگر است. در بررسی انجام‌شده مهم‌ترین عامل شباهت رباط و کاروانسرا پیروی از الگوی سه‌گانه: حیاط فرعی در گوشه‌های حیاط مرکزی، حیاط فرعی در میان و حیاط فرعی در مجاورت حیاط اصلی بوده که در دو بنا یافت می‌شود. ویژگی مشترک این دو بنا وجود کاربری‌های اختصاصی حول یک فضای مرکزی فرعی تفکیک‌شده از حیاط اصلی است که اغلب دارای کاربری اقامتی به جهت اسکان حاکم، فرمانده، بزرگان و محلی برای سکونت بانوان است.

دستاوردهای این پژوهش از این جهت اهمیت دارد که رویکرد (نظامی و تجاری) حاکمان را در ساخت دو بنای به‌ظاهر مشابه نشان می‌دهد که در عین تشابه، روابط فضایی متفاوتی را دارا هستند؛ هم‌چنان که نسبت کارکرد حیاط‌های فرعی با حیاط اصلی در منطقه راهبری نظامی-تجاری فلات‌مرکزی مشخص می‌کند، لازم است در تحقیق‌های بعدی به این موضوع پرداخته شود تا مقایسهٔ میان حیاط‌های فرعی در نقاط مختلف و شکل‌گیری این فضاها به‌طور خاص در ادوار یا جغرافیای گوناگون انجام شود و یا درمورد نحوهٔ کارکرد امکانات حیاط فرعی در بناهایی که فاقد حیاط فرعی بوده مطالعه‌ای صورت گیرد. انجام این پژوهش‌ها اهمیت هرچه بیشتر توجه به حیاط فرعی در رباط و کاروانسرا را بیش از پیش نمایان می‌سازد.

سپاسگزاری
نویسندگان از داوران محترم نشریه که این پژوهش را مورد بررسی قرار داده و با ارائه پیشنهادهای ارزشمند خود به ارتقا کیفیت علمی آن کمک کرده‌اند، قدردانی می‌نمایند.

درصد مشارکت نویسندگان
مشارکت نویسندگان در این مقاله به یک میزان بوده است.

تعارض منافع
نویسندگان این مقاله در نگارش متعهد به اخلاق علمی و پژوهشی بوده و هیچگونه تعارض منافعی در آن وجود ندارد.

پی نوشت
1. Maxim Siro

کتابنامه
- اصطخری، ابواسحق ابراهیم، (۱۳۷۳). مسالک و ممالک. به‌کوشش: ایرج افشار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- اردلان، نادر؛ و بختیار، لاله، (۱۳۸۰). حس وحدت. ترجمهٔ حمید شاهرخ، اصفهان: نشرخاک.
- امینی، ندا؛ و نوروزیان‌پور، هیربد، (۱۳۹۳). «خلوت و محرمیّت شناخت تفاوت‌ها و شباهت‌های این دو مفهوم در معماری و شهرسازی». مطالعات شهر ایرانی اسلامی، ۱۵: ۹۹-۱۰۷. https://www.sid.ir/paper/177455/fa
- اوکین، برنارد، (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان. مترجم: علی آخشینی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- بزرگمهری، زهره؛ و خدادای، آناهیتا، (۱۳۹۲). سیر تحول معماری ایران از آغاز دوران اسلامی

تا پیش از حمله مغول. تهران: سروش دانش.
- زمانی محبوب، حبیب، (۱۳۹۲). «رباط‌های ماوراءالنهر». تاریخ اسلام، ۱۴ (۴): ۱۸۳-۲۰۴. https://hiq.bou.ac.ir/article_11101.html
- حاجی‌قاسمی، کامبیز، (۱۳۹۴). گنجنامه (کاروانسراها، بناهای بازار). تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکدهٔ معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی انتشارات روزنه.
- راوندی، مرتضی، (۱۳۷۲). تاریخ اجتماعی ایران. تهران: روزبهان.
- زارعی، محمدابراهیم، (۱۳۹۶). م عماری ایران (از عصر صفوی تا عصر حاضر). همدان: دانشگاه بوعلی سینا؛ و تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- رفیع فر، جلال‌الدین؛ و لرافشار، احسان، (۱۳۸۲). «بررسی انسان‌شناختی کاروان‌سراهای عصر صفوی». مجلهٔ انسان‌شناسی (نامهٔ انسان‌شناسی)، ۲ (۴): ۳۷-۶۰. https://www.sid.ir/paper/66445/fa
.سلطان احمدی، بهمن؛ و سیدحمزه، مریم، (۱۳۹۵). «الگو و شاخصه‌های معماری کاروانسراهای دورهٔ سلجوقی شاهراه خراسان». نشریهٔ اثر، ۳۷ (۷۳): ۲۱-۴۲. http://journal.richt.ir/athar/article-1-596-fa.html
- سیرو، ماکسیم، (۱۳۵۳). کاروان‌سراهای ایران و ساختمان‌های کوچک میان راه‌ها. ترجمهٔ عیسی بهنام، تهران: سازمان ملی حفاظت آثار باستانی ایران.
- سیوری، راجر، (۱۳۷۴). ایران عصر صفوی. ترجمهٔ کامبیز عزیزی، تهران: نشر مرکز.
- شانواز، بلال؛ و خاقانی، راضیه، (۱۳۹۴). کاروانسرای ایران زمین. تهران: پازینه.
- صارمی، علی‌اکبر، (۱۳۷۴). «عناصر پایدار و متغیر در معماری». مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- طلس، محمداسعد، (۱۳۳۷). «آموزش و پرورش در اسلام». مجله آموزش و پرورش، (۲۹).
- فرقانی، دنیا؛ و شیبانی، مهدی، (۱۳۸۹). «نقش حیاط مرکزی در شکل‌گیری خانه‌های سنتی کاشان». نشریهٔ تفکر معماری، (۲۳): ۴۶-۵۱. https://civilica.com/doc/785211/
- فریادی، شهرزاد، (۱۳۸۳). «پیشنهاد اصول و قواعد طراحی شهری پایدار شهرهای ایران در فرآیند جهانی شدن با تاکید بر نیازهای زیستی». مجلهٔ محیط شناسی، (۳۳): ۲۹-۴۵. 20.1001.1. DOR: 10258620.1383.30.33.4.5؛ https://jes.ut.ac.ir/article_11073.html
- کالج، مالکوم، (۱۳۵۸). پارتیان. ترجمهٔ مسعود رجب‌نیا، تهران: انجمن آثار ملی ایران.
- کریمی، فاطمه، (۱۳۷۴). «مقدمه‌ای بر شناخت رباط در ایران». مجموعه مقالات اولین کنگره تاریخ هنر معماری و شهرسازی ایران ارگ بم-کرمان. تهران: سازمان میراث‌فرهنگی کشور.
- کاویان، مجتبی؛ و غلامی، غلامحسین، (۱۳۹۶). «بررسی سیر تحول معماری کاروانسراهای حیاط دار مرکز ایران». نشریهٔ اثر، ۳۷ (۷۵): ۴۹-۶۶. http://journal.richt.ir/athar/article-1-717-fa.html
- کیانی، محمدیوسف؛ و کلایس، ولفرام، (۱۳۶۸). فهرست کاروانسراهای ایران. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- لنگ، جان، (۱۳۸۸). آفرینش نظریه معماری: نقش علوم رفتاری در طراحی محیط. ترجمهٔ علیرضا عینی‌فرد، تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.
- لباف‌خانیکی، رجبعلی، (۱۳۷۹). «دگریستی در مفهوم و کاربری رباط». نشریه تحقیقات جغرافیایی، ۱۵ (۱و۲): ۸۹-۱۰۱.
- لباف خانیکی، رجبعلی؛ بختیاری شهری، محمود؛ و نعمتی، بهزاد، (۱۳۹۲). کاروانسراهای خراسان. تهران: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری.

- مشبکی اصفهانی، علیرضا، (۱۳۹۷). «مقایسه تطبیقی فضای معماری کاروانسراهای عصر صفوی با رویکرد کالبدی». معماری سبز، ۴ (۱۲): ۱۱-۲۴. http://greenarchitecture.ir/post.aspx?id=558
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۴۷). تاریخ اجتماعی ایران در عهد باستان. تهران: دانشسرای عالی.
- معین، محمد، (۱۳۸۶). فرهنگ دو جلدی معین. گردآورنده: عزیزالله علیزاده، تهران: اَدِنا
- مقدسی، جرج، (۱۹۹۴). نشأة الکلیات معاهد العلم عند المسلمین و فی الغرب. ترجمهٔ محمد سید محمد، جده: جامعه الملک عبدالعزیز.
- مقریزی، احمد بن علی، (۱۹۹۷). الرباطات و الزوایا فی التاریخ المغرب. تنسیق نفیسة الذهبی، بی‌جا: منشورات کلیة الاداب و العلوم الانسانیة بالرباط.
- ویلبر، دونالد؛ و گلمبک، لیزا، (۱۳۶۵). معماری اسلامی ایران در دورهٔ ایلخانیان. ترجمهٔ عبدالله فریار، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
- هیلن براند، رابرت، (۱۳۸۰). معماری اسلامی: شکل کارکرد معنی. ترجمهٔ باقر آیت‌الل‌زاده شیرازی، تهران: روزنه.
- هادی‌زاده‌کاخکی، سعید، (۱۳۹۳). کاروانسرا در ایران. تهران: دفتر پژوهش‌های میراث‌فرهنگی.

- Amini, N. & Norouzianpour, H., (2014). "The privacy and confidentiality of identifying the differences and similarities between these two concepts in architecture and urban planning". *Islamic Iranian of Urbanism,* (15): 99-108 (in Persian).

- Ardalan, N. & Bakhtiar, L., (2001). *The sense of unity.* Translated by: Hamid Shahrokh, Isfahan: publication of Khak (in Persian).

- Bozorgmehri, Z. & Khodadi, A., (2012). *History of Iranian Architecture (Through 651-1291CE).* Tehran: Soroush Danesh (in Persian).

- Colledge, M., (1979). *Glledse. Partwans.* Translated by: Massoud Rajabnia, Tehran: Iranian National Works Association (in Persian).

- Estakhri, A. E., (1994). *Masalak and Mamalak.* By: Iraj Afshar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing, Third Edition (in Persian).

- Faryadi, Sh., (2004). "Proposing the principles and rules of sustainable urban design of Iranian cities in the process of globalization with emphasis on biological needs". *Journal of Environmental Studies,* 30(33): 29-45. DOR: 20.1001.1.10258620.1383.30.33.4.5 (in Persian). https://jes.ut.ac.ir/article_11073.html?lang=en

- Forghani, D. & Sheybani, M., (2008). "The role of the central courtyard in the formation of traditional Kashan houses". *Journal of Architectural Thinking,* 23: 46-51 (in Persian).

- Hadizadeh Kakhki, S., (2014). *Caravanserais in Iran.* Tehran: Office of Cultural Heritage Research (in Persian).

- Haji Ghasemi, K., (2015). *Ganjnameh (Caravanserais, Bazaar Buildings)*. Tehran: Documentation and Research Center of the Faculty of Architecture and Urban Planning, Shahid Beheshti University, Rozaneh of Publications (in Persian).

- Hillenbrand, R., (2001). *Islamic architecture: form, function, meaning.* Translated by: Bagher Ayatollah Zadeh Shirazi, Tehran: Rozaneh (in Persian).

- Karimi, F., (1995). “Introduction to Cognition of Robat in Iran”. *Proceedings of the First Congress on the History of Iranian Art, Architecture and Urbanism, Bam-Kerman Citadel,* Tehran: Cultural Heritage Organization (in Persian).

- Kavian, M. & Gholami, G., (2018). “Study of the architectural evolution of courtyard caravanserais in central Iran”. *Athar Magazine,* 37(75): 49-66 (in Persian). http://journal.richt.ir/athar/article-1-717-en.html

- Kiani, M.Y. & Kleis, V., (1989). *List of Caravanserais in Iran*. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance (in Persian).

- Labaf Khaniki, R., (2000). “Changes in the Concept and Use of Robat”. *Journal of Geographical Research*, 56 & 57 (1 & 2): 89-101 (in Persian).

- Labaf Khaniki, R.; Bakhtiari Shahri, M. & Nemati, B., (2013). *The Caravanserai`s of Khorasan.* Tehran: Cultural Heritage and Tourism Expedition (in Persian).

- Lang, J., (2009). *Creation of Architectural Theory: The Role of Behavioral Sciences in Environmental Design.* Translated by: Alireza Eyni Fard. Tehran: Tehran University Press and Publishing Institute (in Persian).

- Maghrizi, A. A., (1997). *Robat and Zawiyyah in History Morocco.* Nafisa Al-Thahabi Coordination, Publications of the College of Arts and Humanities in Robat, BJ: Bi Na (in Arabic).

- Moein, M., (2007). *Moein's Two-Volume Dictionary.* Compiled by: Azizollah Alizadeh, Tehran: Adena Publications.

- Moghadasi, J., (1994). *The establishment of colleges, institutes of science for Muslims and in the West.* Translated by: Mohammad Seyyed, Jaddeh: King Abdulaziz University (in Arabic).

- Moshabbki Esfahani, A., (2018). “Comparative study of Architectural Space of Safavid Caravansaries with Physical Approach”. *Green Architecture*, 4 (12): 11-24 (in Persian).

- Mashkoor, M. J., (1969). *Social History of Iran in Ancient Ages*. Tehran: Higher University (in Persian).

- O'kane, B., (2007). *Timurid architecture in khurasan*. Translated by: Ali Akhshini, Mashhad: Islamic Research Foundation (in Persian).

- Rafi Far, J. & Lorafshar, E., (2003). “Anthropological study of Safavid caravanserais”. *Anthropology Journal (Anthropology Letter),* 2(4): 37-60 (in Persian).

- Ravandi, M., (1993). *Social History of Iran.* Tehran: Roozbehan (in Persian).

- Savory, R., (1995). *Period of Safavid Iran.* Translated by: Kambiz Azizi, Tehran: Markaz Publishing (in Persian).

- Shanvaz, B. & Khaghani, R., (2015). *Iran caravanseries*. Tehran: Pazineh (in Persian).

- Siro, M., (1974). *Iranian Caravanserai and Small Buildings Between Roads.* Translated by: Issa Behnam, Tehran: National Organization for the Protection of Antiquities of Iran (in Persian).

- Saremi, A., (1995). "Stable and Variable Elements in Architecture". *Proceedings of the Congress of the History of Architecture and Urbanism of Iran*, Tehran: Cultural Heritage Organization (in Persian).

- Soltan Ahmadi, B. & Seyed Hamzeh, M., (2016). "Model and architectural features of the caravanserais of the Seljuk period on the Khorasan highway". *Athar Magazine*, 37(73): 21-42 (in Persian). http://journal.richt.ir/athar/article-1-596-En.html

- Tales, M., (1958). "Education in Islam". *Journal of Education,* 29: 28 (in Persian).

- Wilber, D., (1986). *The Architecture of Islamic Iran: The Ilkhanid period.* Translated by: Abdullah Faryar, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company (in Persian).

- Zamani-Mohboub, H., (2013). "Caravanserais in Transoxiana". *The History of Islam,* 14 (4): 183-204 (in Persian). https://hiq.bou.ac.ir/article_11101.html?lang=en

- Zarei, M. E., (2016). *Iranian architecture from Safavid period to the present.* Hamadan: Bu-Ali Sina University and Tehran: Organization for Studying and Compiling Humanities Books of Universities (Samt) (in Persian).